

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था

(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)

एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,

३, महापालिका मार्ग,

धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१

रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५

Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतद्वन्द्वच्छायां येषां विदेव्य नहीजसां
जलधिरसना येदिव्यासीदसावकुतोभया !
स्मृतिमाये न ते याति क्त्वाया विना यदनुग्रहम्
प्रकाशेऽद्भुते कुर्मस्मास्मे नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक. ३. आगड, सन १८८७. अंक. ८.

हे यासिक पुस्तक

१० जे पेट शनवार, येथे

‘श्री शिवानी’ छापखान्यांत छापिले.

किंमत ८ आणे,

may publish. And this the rather, that, as the Editors themselves observe, these *Bakhars*, besides supplying the raw material for history, are also of high value as specimens of the old style of Marathi prose.

The Editors mention sundry other *Bakhars* as being in their possession, and they are also on the look-out for more. We trust that their efforts in rescuing from oblivion these valuable records will prove successful. The duty of contributing to a trustworthy and complete history of the Maratha power belongs especially to us in Western India. But no systematic attempt had been made in this direction till the publication of the work before us. Individual members of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society have often talked about the matter at meetings of the Society, but, nothing tangible has yet come out of such talk, while the Society still continues to receive from Government a sum of nearly Rs. 300 per month, which was originally intended, we believe, to be applied towards the publication of documents illustrative of Maratha history. We hope that those who have the control of the affairs of the Society will look into this matter betimes.

In the second department of the publication before us, we have already had one or two small pieces by the poet Vāman and one or two by other and less known writers. The works now in process of publication are, firstly, the *Vana Parva* of Muktesvara, whom, the late Mr. Krishna Sasuri Chiplounkar used to regard as the best among Marathi Poets, and secondly the *Purna Mantra Bhāgavata* of Moropant, which is remarkable, like most of that author's performances, for a very ingenious contrivance, by which each stanza contains the letters वसु मन्त्रे वासुदेवाय in that order, although other letters intervene. The letters, it will be perceived, make up a sentence meaning "Salutation to the venerable Vāsudeva" which is the *Mantra* from which the work takes its name. In this department, the Editors have also collected together some useful items of information regarding the three great poets whose works are embraced in it, namely, Vāman, Muktesvar, and Moropant.

The third department contains unpublished Sanskrit poems. In this part, the place of honour, if we may say so, was given to a work called *Mukundananda Bhana*. We own that we have been utterly unable to wade through the whole of that work. And we do not think we can be charged with squeamishness in our taste, if we say, we consider the work so exceptionable, as not to be entitled to any place whatever in such a publication as the present, let alone the place of honour. We can only express our regret that the Editors should have thought it worth while to preserve such a performance in print. The other pieces are, however, good ones. The first,

सूचना.

३३ छापखान्याच्या गैर व्यवस्थेमुळे ह्या अंकास उशीर झाला ह्याबद्दल आमचे सुन्न वर्गणीदार क्षमा करतील अशी विनंती आहे. पुढील अंक लवकरच निघेल.

विषयक्रम.

बखरी.

शिवछत्रपतींचे चरित्र.....६०-६८.

नागपूरकर भोंसल्यांचे कागदपत्र.....९-१६.

मराठी कविता.

मोरोपंत-कृत दुर्गोस्तव व

ध्रुवचरित्र.....५३-५६

वामन-कृत नृहरि-दर्पण,

स्थालिपाक व राधामुजंग ९५-१०६

संस्कृत काव्ये

नीलकण्ठचंपू. २१-२६

भावेळे लोक वेढिले. एक प्रहर टिपरी जैसी शिमग्याची दणाणते तैसे भावेळे भाडिले. दिलेलखानाचे बाराशें पठाण रणास आणिले. मग सातशें माणूस व रामाजी पांगेरा सर्वही उघडे बोडके होऊन एक एकास वीस वीस तीस तीस जखमा तिराच्या, बर्चीच्या लागल्या. लोक मेले. मोठें युद्ध झालें. मग दिलेलखान यांनी तोंडांत अंगोळी घालून एक घटका आश्चर्य केलें^{७६}.

आजवर इखलासखान नवाब याणीं येऊन सालेरीस वेढा घातला. आणि गडाखाले उतरला. हें वर्तमान राजियास कळोन राजियांनीं प्रतापराव सरनोबत लष्कर देऊन मोगलईत पाठविले होते यांस पत्रें व जासूद पाठविले कीं, “तुझीं लष्कर घेऊन सितावीनें वर घाट सालेरीस जाऊन बे-लोलखानावरि छाप्याघालून बेलोलखान मारून चालवणें आणि कोंकणा-तून मोरोपंत पेशवे यांस हशमानिशीं रवाना केले हे इकडून येतील आ-णि तुझीं वरघाटीं कोंकणांतून येणें; असें दुतर्फी चालून घेऊन गनोमास मारून गर्दीस मेळविणें.” अशीं पत्रें पाठविलीं. त्यावरून प्रतापराव ल-ष्कर घेऊन वरघाटें आले. मोरोपंत पेशवे कोंकणांतून आले. उभयतां सालेरीस पावले. एक तर्फेनें लष्करांनीं घोडीं घातलीं. एका तर्फेनें मावळे-लोक शिरले. आणि मारामारी केली. मोठें युद्ध जाहलें. चार प्रहर दिवस युद्ध जाहलें. मोगल, पठाण, रजपूत, रोहिले तोफाची हत्ती उंटें आराबाघालून युद्ध जाहलें. युद्ध होताच पृथ्वीचा धुराळा असा उडाला कीं, तीन कोश औरसचौरस, आपलें व परकें माणूस दिसत नव्हतें. हत्ती रणास थाले. दु-तर्फी दहा हजार माणूस मुर्दाजाहले. घोडी, उंट, हत्ती [यांस] गणना नाहीं. रक्ताचे पूर वाहिले. रक्ताचे चिखल जाहले सामर्थ्य रूतों लागले. असा क-र्दम जाहला. मारतां मारतां घोडे जिवंत उरले नाहीं. जे जिवंत सांपडले ते सहा हजार घोडे राजियाकडे गणतीस लागले. सवाशें हत्ती सांपडले. सहा-हजार उंटें सांपडलीं. मालमत्ता खजीना जड जव्हाहीर कापड अगणित बिछाईत हातास लागली. बेवीस वजीर नामांकित धरले. खासा इखलासखान व बेलोलखान पाडाव झाले. ऐसा कुल् सुभा बुडविला. हजार दोन हजार सडे सडे पळाले. असें युद्ध झालें. या युद्धांत प्रतापराव सरनोबत व आनंदराव व च्यंकाजी* दत्तो व रुपजी

७६. हो पागेन्याची हकीकत ग्रां० ड० देत नाहीं दिळेखान चाकणाल लागला होता व तो किन्ना त्याणें घेतला इतकें मात्र लिहिले.

७७. मोहबतखान मुख्य असून इस्लामखान हा एक त्याचे हाता स्वालचा सरदार होता.

● 'व्यंकार्जा पत' म० प०

भोंसले व सूर्यराव काकडे, शिंदोजी निंबाळकर व खंडोजी जगताप व गोंदजी जगताप व संताजी जगताप व मानाजी मोरे व विसाजी बल्लाळ, मोरो नामनाथ व मुकुंद बल्लाळ, वरकड बाजेवजीर, उमराव असे याणीं कस्त केली. तसेंच मावळे लोक याणी व सरदारांनीं कस्त केली. मुख्य मोरोपंत पेशवे व प्रतापराव सरनोबत या उभयतांनीं आंगी जणीं केली. आणि युद्ध करितां सूर्यराव काकडे पंच हजारी मोठा लष्करी धारकरी याणें युद्ध थोर केलें. ते समयीं जंबूरियाचा गोळा लागून पडला. सूर्यराव ह्मणजे सामान्य योद्धा नव्हे. भारतीं जैसा कर्ण योद्धा त्याचे प्रतिमेचा, असा शूर पडला. वरकडही नामांकित शूर पडले. असें युद्ध होऊन फत्ते जाहली.

हे वर्तमान प्रतापराव यांनीं व मोरोपंत पेशवे याणीं राजियास पत्रें दिल्लून जासूद पाठविले. राजियांनीं खबर ऐकून बहुत खुशाल झाले. तोफा मारल्या. साखरा वांटल्या. खबर घेऊन जासूद आले त्यांचे हातीं सोन्याचीं कडीं घातलीं, आणि प्रतापराव सरनोबत व मोरोपंत पेशवे, आनंदराव, व्यंकाजीपंत, यांस बक्षीस अपार द्रव्य दिलें. सरदार हजारी पंच-हजारी लष्करचे मावळे त्यांस बक्षिसे दिधलीं. नांवाजिलें. बजीर जे पाडाव झाले त्यांस वस्त्रे अश्व देऊन सोडणें ह्मणोन हुकूम पाठविला. आवरून पेशवे व सरनोबत सरदार खुशाल जाहाले. बेळोळखान व नवाब व बजीर पाडाव झाले त्यांस वस्त्रे व अश्व देऊन सोडिलें. दिलेलखान साले-रीहून चार मनलीवर होता. त्याणें ही खबर ऐकून माघारा पळोन गेला.

ही खबर दिल्लीस पादशहास कळून बहुत दिलगीर झाले. तीन दिवस बाहेर आले नाहीं. हामखास* तीन दिवस आले नाहीं. असे कष्टी जाले. “खुदानें मुसलमानाची पातशाही दूर फरून शिवाजीसच दिधले असें वाटतें. आतां शिवाजी अगोदर आपणांस मृत्यु होईल तरि बरें. आतां शिवाजीची चिंता जिवी सोसवत नाहीं ” असें बोलिले. मग व

† ‘रंगनाथ’ प्र० प्र०

‡ जणी=मर्दुमकी (!)

७८. सूर्यराव हा शिवाजीचे जुन्या बालपणच्या संवगळ्यांपैकीं एक होय. जावली व रोहिडा हे किळे शिवा लावून घेतले त्या वेळीं यानें फार मोठी कामगिरी बजाविली होती.

७९. शिवाजीच्या फौजेन हा मोठा जय संपादिला. यांत मोगलांचे १० सरदार

मारले गेले. व पुष्कळ मोठमोठे पाडाव ही सांगडले. पाठविलेल्या सैन्याचा पराजय झाला हें पाहून मोहबतखानानें साले-रीचा वेडा उठविला.

८०. हा बेळोळखान कोण होता तें समजत नाहीं. प्र० ड० ह्याचे नांव देत नाहीं.

* हमखास=प्रसिद्धपणें-दरबारास.

हादूर कोका, पातशाहाचा खुद्द भाऊ, याणे येऊन पातशाहाचे समाधान केले कीं, “तुहीं दिल्लीची पातशाई खुशाल करणें. आपण शिवाजी वरि जातो त्यास ईहालखुद्द ठेवितां. त्याचें लष्कर पातशाही मुलखांत नये असें करितों. नाना हुजेर करून त्यास जेर करितों. पातशाहांनीं फिकीर न करावी.” असें समाधान करून पातशाहास आपण तख्तावर बसवून, बर्हादूरखानास नांवाजून वस्त्रें अलंकार आपले गळ्यांतील पदक व शिरची कलगी जवडावाची, दोन हत्ती व घोडे असें देऊन दौलत नाफा दिधली आणि समागमें सत्तर हजार स्वार दिले. ‘हीरोलीस दिलेलखानास’ हुकूम करून दिल्हा. येणेंप्रमाणें फौज दक्षणेस राजियावर पाठविली. ती मजळ दरमजळ दिल्लीहून चालिली.

राजियास ही खबर बातमी दिल्लीहून आली. राजे बोलिले कीं, “ब-हादूरखान पेंढीचें गुरू आहे. त्याचा गुमान काय आहे? त्यास आपले मुलकांत यावयास दोन वर्षे लागतील,” असें बोलिले. मग आपणाजी दत्तो सुरनीस याणीं मालसावत, मावळे यांचा हजारी, यास सांगून हल्ला करून पन्हाळा किल्ला अदलशाही होता तो घेतला. व सतारा, चंदम, वंदन, नांदगिरी, परळी असे किल्ले घेतले. राजा खांसा किल्ले देशः

† † हालखुद्द=जसा पाहिजे तसा. ‘य-यावश्यंतु हालखुद्द’ र० व्य० को०

८१. ‘दाहाशीरखान’, ‘दाबशीरखान’, व ‘बहादूरखान’ असे तीन पाठ आहेत. हा खानजहान बहादूर होय.

८२. ‘सेनामुखं हरोलः स्यात्’ रा० व्य० को०

८३. सन १६०३. पन्हाळा किल्ला धा उपर शिवाजीपासून विजापूरकरांचे हातीं लागला नाहीं. त्यांनीं तो परत घेण्या-करिता पुढें केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. एका जुन्या दफतरांत धा पन्हाळे प्रकरणास उद्देशून शिवाजीवर केलेली कविता सांपडली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

पराक्रम किल्ले पन्हाळा

होतों पन्हाळ्यावरि मी शिवाजी । चक्रावताची डरडार भाजी ॥ आतां पुढें कोण धजेळ पाहों । मी भोंसला कां उगळावि राहों ॥ १ ॥ फौजेंत माळ मूक द गजेंद्र

चाळे । शोभे निशाण भगवं गज फार डोळे । दैत्येंद्र कां राजगडास येना । मी आपुला पर्वत त्यास देना ॥ २ ॥ भावें भजावें मज मोंगलांनीं । भविष्य सांगे तुळजा भवानी । समुद्र याचें जळ मोजवेना । माध्यान्हिच भास्कर पाडवेना । मुष्टींत वैश्वानर बांधवेना । ऐसा शिवाजी नम्र जिंकवेना ॥ ३ ॥

धाच अंकचि खालीं पेशव्याच्या वर्ष-नाचा एक ओक आहे तो पेशवा मोरोपंत असावा व साव्हेरीच्या जवळील युद्धांत त्याणें केलेल्या पराक्रमास उद्देशून हें कवन असावें असं दिसतें झणून तेंही येथें देतों.

पुण्याच्या कप्या [?] गर्जता हे शिवाजी तिथें नांदतो पेशव्या मर्द गाजी । जरां कीरवें मारिळीं अर्जुनां । तशीं मोंगळें मारिळीं पेशव्यां ॥ १ ॥

धा कवितेंत अशुद्ध काहीं आहेत त ज्यांस तिची दुसरी प्रत मिळेल त्यांनीं शुद्ध करावी. ही कविता रामदासाच्या आठणीवर केलेली दिसते.

पाहावयास रायरीडून निघोन आले. वाईचा कोट येतांच घेतला. तसाच कोट कऱ्हाडचा घेतला. सिरोंळी, कोल्हापूर हे कोट घेतले. हुकेरी, रायवागपर्यंत देश घेतला. मुळुख चौतर्फी सुटला. मुलकांत आटोप कैसा होय? तेव्हां मोसेपंत पेशव्याचा हवाला कल्याण भिंभडीपासून देखील कोळवण सालेरीपर्यंत वरघाट व कोंकण त्याचे स्वाधीन देश केला. लोहगड व जुन्नर देखील बारा मावळे हारार्ल्यांचे घांटापासून पेशव्याचा हवाला केला. आण्णाजी दत्तोचे स्वाधीन चऊलपारसून दामोळ राजापूर कुडाळ बांदे फोंड कोपल पर्यंत कोंकण आण्णाजीपंत सुरनीस याचे स्वाधीन केलें. वरघाट वाईपासून कोपल तुंगभद्रा पावेतो देश नेमून दत्ताजीपंत वाकनीस याचे स्वाधीन केला. दत्ताजीपंतास पन्हाळा ठेविलें. असा देश तीन सरकारकुनांच्या हवाला केला. या खेरीज मोगलाई देश येथें सुभेदार ब्राह्मण सात पांच ठेविले. तेही पेशव्याचे आज्ञेन ठेविले. गडकोट किल्ले येथें सरकारकुनांनी परामर्ष करावा. परंतु किलेदार कारकून लोक जे ठेवणें ते राजियांनी आपले नजर गुजर करून ठेवावे. कामाचा माणूस पाहून पैनात जाजती हशमास करणें ती सरकारकुनांनी करावी. ये जातीने तह केला. सरकारकुनाचे मुतालीक राजियाजवळ असावे. वर्षास हिशेब मुलकाचा व रसद घेऊन सरकारकुनांनी राजदर्शनास यावे. येणेंप्रमाणे कारभार करीत चालिले.

पुढें विजापुराहून अर्बुदुल करीम बेलोलखान बारा हजार स्वारीनिशीं इकडे चाल करून आला. तो फौजेनिशीं हिकडे चालला ही खबर राजियास कळोन कुल लष्कर प्रतापराव यास हुकूम करून आणविलें. आणि हुकूम केला कीं, “ विजापूरचा बेलोलखान येवढा चळवळीं बहुत करीत आहे. त्यास मारून फत्ते करणें.” म्हणोन आज्ञा करून लष्कर नवाबावरि रवाना केलें. साणीं जाऊन उबराणीस नवाबास गाठिलें. चौतर्फी राजियाचे फौजेनै कोंडून उभा केला. पाणी नाही. असा जेर केला. युद्धही थोर जाहलें. इतक्यांत अस्तमानही झाला. मग निदान करून नवाब पाणियावरि जाऊन पाणी प्याला. त्याजवरि प्रतापराव सरनौबत यास अंतस्त कळविलें कीं “ आपण तु-

८२. ‘घेता घेता’ म० प्र०

८५. ‘शिराळें’ ‘शिराळ्याचा’ पा-
दांतरे.

८९. ‘हरेलुच्या’ म० प्र० ‘देवाळ्या-
चा’ सा० प्र०

९०. “ चौक—दामोळसुभा राजपुरी

कुडाळ देशबांदे तारें व अकोलें ” म० प्र०

८८. विजापूरच्या सुलतानास अर्धग वायु होऊन तो मरण पावला. त्याचा मुलगा शिकंदर हा लहान होता. आणि मुत्स-
दा मध्यें भाडणें सुरू झाली. ह्या मुत्सदा पैकीं हा अबदुल करीम एक होय.

९१. ‘वळवळ’ म० प्र०

ह्यावरि येत नाहीं. पादशाहाचे हुकुमानें आलों. या उपरि आपण तुमचा आहे-
हर एक वर्त्ती आपण राजियाचा दावान करीं " असे किती एक ममतेचें उत्तर
सांगोन सल्ला केला. मग राजियाचें लष्कर निघोन गेलें. राजियास खबर कळून लष्कर
रास ताकीद करून फजीत केलें कीं "सल्ला काय निमित्त केला ?" असे रागास आ-
ले पुढें प्रतापराव फौजेनिशीं मोगलाईत भागानगरचा देश, देवगड, रामागिरी,
बाजदेश मारून लुटून माघारें आले. तो राजिया जवळ निळो सोनदेव
मजमदार होते त्यांस एकाएकी मृत्यु जहाला. त्यांची मजमदारी त्याचे पुत्रास
सांगावी असें केलें. त्यांस वडील पुत्र नारोपंत होते ते काहीं शहाणे नाहीं.
रामचंद्रपंत धाकटे पुत्र, तो शहाणा. राजियाचा लोभ फार की हा मोठा शा-
हाणा, दैवाचा, भाग्यवंत, बापोपक्षां लक्षगुणीं घोर होईल. असें म्हणून नारो-
पंतास मजमदारी मात्र सांगून हुदा चालविला.

आजवरि मागती विजापुराहून बेलोलखान पन्हाळे प्रांतास पादशाहानीं
रवाना केला. तो सदर प्रांतांत आला त्याजवरि राजियास कळलें कीं बेलोल-
खान मागती आला आहे. मग राजे म्हणूं लागलें कीं हा घडोघडी येतो,
या करितां मागती प्रतापराव यास पाठविलें कीं "तुम्हीं लष्कर घेऊन जा-
ऊन बेलोलखान येतो याशीं गांठ घालून बुडवून फत्ते करणें. नाहीं तर तों-
ड न दाखविणें," ऐसे प्रतापराव यास निघून सांगून पाठविलें. त्यावरि प्रताप-
राव जाऊन बेलोल खानाशीं गाठिलें. जेसरीवरि नवाब आला. त्यानें गाठिलें.
मोठें युद्ध झालें. अवकाल होऊन प्रतापराव सरनोबत तरवारीचे वारानें
ठार झाले. रण बहुत पडिलें. रक्ताच्या नद्या चालिल्या. आजवर बेलोलखान
विजापुरास गेला. आणि राजियाचें लष्कर पन्हाळ्याखालें आलें.

प्रतापराव पडले, ही खबर राजियांनीं ऐकून बहुत कष्टी झाले; आणि
बोलिलें कीं, "आज एक बाजू पडली. प्रतापराव यास आपण लेहून पाठ-
विलें कीं फत्ते न करितां तोंड दाखवूनये, त्या सारखे करून बरें म्हणविलें.
आतां लष्कराचा बंद कैसा होतो ? सरनोबत कोण करावा ?" अशी तजवीज
करून आपण खांसा लष्करांत येऊन लष्कर घेऊन कोंकणांत चिपळून जागा पर-
शुरामाचे क्षेत्र आहे तेथें येऊन राहिले". मग लष्करची पाहणी करून लहान

१०. प्रतापरावावरि हंसाजी मोहिते
पंचहजारी हा होता. त्यानें प्रतापरावाचा
मोड झालेला पाहून, विजापुरकरावर नि-
करावें हल्ला केला त्यांत मुसलमानांचा
परामर्श होऊन मराठ्यांचा जय झाला व

त्यांस लूट पुष्कळ सांपडली. ह्या काम-
गिरी बदल हंसाजीस पुढें मरनोबत केलें.

११. कोंकणांत आवणीस राहण्याचें का-
रण हें कीं, त्या सालीं देशावर दुष्काळ
पडला होता.

थोर लष्करास व पायदळ लोकांस खजीना फोडून वांटणी केली, आणि सरनोबतीस माणूस पाहातां हंसाजी मोहिते म्हणून पागेमध्ये जुमला होता. बरा शाहाणा, मर्दाना, सबुरीचा, चौकस शिपाई मोठा धारकरी पाडून त्यास 'हंबीरराव' नांव किताबती देऊन सरनोबती सांगितली. कुल लष्करचा गाहा [?] करून हंबीरराव याचे तैबीज दिधले. आणि फौज [मुद्दा] वरघाटीं रवाना केला.

न्यांतर शाहाजी राजे पडले. विजापूरचे पातशाहांनी याची दौलत यांचे धाकटे पुत्र व्यंकाजी राजे हेति त्यांस दिधली. नारो दीक्षित कुरु-कारभारी महाराजांचे होते, ते मृत्यु पावले. यांचे पोटीं रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण हे दांघे बंधु सर्व विद्येने निपुण व राजकारणी बुद्धिवंत चतुर शहाणे, होते. यांचा व व्यंकाजी राज्याचा वनाव वसेना. मग ते उभयतां बंधु त्याजवळून निघोन राजियाकडे आले. येतांच रघुनाथपंत व जनार्दनपंत व बाळकृष्ण चुलतभाऊ व बाळकृष्णपंताचे पुत्र कमळाजीपंत व जनार्दनपंताचे पोटीं गंगाधरपंत झणोन सु-बुद्ध झाले, असे पांचजण व घरची माणसे, घोडी व हत्ती असे सामान बायका सहवर्तमान राजियाकडे आले. हे वर्तमान राजियास कळतांच राजे सामोरे जाऊन भेट घेतली. वरकडही सरकारकून जाऊन भेट घेऊन सन्माने आणिले. यांस सर्वास मिळून देखील घोडी चाळीस, हजार होन तैनात सालीना करून, तन्वे वराता देऊन सरकारकुनांमध्ये श्रेष्ठत्व गौरवे देऊन त्यांचे चालवून ठेवून घेतले.

हंबीरराव लष्कर घेऊन संपगांवास गेले. इतकियांत विज्यापुरचा सरदार हुसेनखान मायाणा पठाण मोठा तालेदार पांच हजार पठाण तिरं-दाज बरचीवाले आडहत्यारी असे पंच हू स [?] तसे बहिरे. बंदुकी, तोफखाना असा होता. हुसेनखान झणजे जैसा नवाब बेलेखान याच्या जोडीचा सरदार, तो हंबीरराव याजवर चालून आला. मराठे यांनी शर्त करून भांडण दिधे. नीट गचड ते [?] घोडी घालून मारामारी केली. हुसेनखानाचे कित्येक लोक मारिले. व घोडी मारिली. व हत्ती रणास आणिले. मोठे युद्ध बळकट दोन प्रहर दिवसापासून चार प्रहर राव पर्यंत

१२. सबुरीचा = शांत, सहनशील.

१३. 'स्वाधीन केलें' म० प्र०

१४. शाहाजी १६६४ सालीं तुंगभद्रा नदीचे काठीं बसवपट्टन बेदुनराजवळ आहे तेथें शिकारी करीत असतां घोड्या-

वरून पडून मृत्यु पावला.

१५. जनार्दनपंत शिवाजीजवळ होताच व त्याजकडे एक मोठा अधिकारी होता.

१६. 'मराठे झणजे मोठे हरीफ त्यांनी' सा० प्र०

मालें. सहा प्रहरांत कुल् फौज बुडविली. हुसेनखान खांसा धरिला. चार साडेचार हजार घोडीं पाडाव केलीं. बारा हत्ती पाडाव केल. तसे उंट ब गाजेजिन्स, विछाईत, खजीना व कापड बेमुहिनें सांपडलें. मोठें शूज करून फत्ते केली. रण दुतर्फा आपार पडलें. यानंतर फत्तेची खबर [लिहून] राजियाकडे जासुदाबरोबर पत्रें पाठविली. त्यांनीं जाऊन वर्तमान सांगि-सलें. त्याजवरून राजे बहुत संतोष पावून खुशाल झाले. हुसेनखानाचा भाऊ किल्ले कोपल येथें होता त्याशीं राजकारण भोरोपंत पेशवे यांणीं केलें आणि कोपल घेतलें. कोपल झणजे दक्षिणचा दरवाजा. तक्ताची जागा. असा किल्ला घेतला. मोठें स्थळ प्राप्त जाहलें. कोपल म्हणजे तुंगभद्रेचे कांठी. तुंगभद्रा पावेतीं देश हस्तगत जाहला. कोर्पेला करितां कनक-गिरी हरपनहाली रायदुर्ग व चित्रदुर्ग व विद्यानगर, मुंदीकोट^१ बाजे पाळे-गार जेर झाले. असें कार्य झालें.

यानंतर पुढें दिल्लिहून बाहादूरखान देखील* हरोल दिलेलखा. हे फौजेनिशीं अमदानगरास येऊन राहिले. हे वर्तमान रान जियास कळलियावर राजियांनीं गडकोट किल्ले यांस खबर केली आणि मजबुतीनें राहिले. मग जासूद पत्रें नबाब बहादूरखान यांकडे गुप्त रूपें पा-ठाविली. “हरिद्र सोधावें, पुढें तजवीज करणें ती करावी” असें केलें. आणि राजियांनीं आपले लष्करास हुकूम करून हंबीरराव सरनीबत फौज घेऊन मोगलाईत शिरले. खानदेश, बागलाण, गुजरात, अमदावाद, बन्हाणपूर, बन्हाड, माहूर वरकड देश नर्मदा पावेतीं देखील जालनापूर या देशांत स्वा-री करून, मुलूख मारून, खंडणी करून, जप्त केला. मालमत्ता अगणित जमा करून चालिले. तीं बाहादूरखान यांणीं कुल् जमाव घेऊन हंबीर राया-चे पाठीवर चालून आले. राजियाची फौज तालेदार गांठली. मोगल बहु-त धास्तीनें घाबिरा होऊन सात आठ गांवचे अंतरानें चालिला. दिलेलखान उतावळा होऊन फौजेशीं गांठ घातली. हंबीरराव यांणीं दिलेलखान नजरेत धरिला नाहीं. तालेदारीनें मत्ता घेऊन आपले देशास आले. माल-मत्ता राजियास दिली.

पुढें वेदमूर्ती राजेश्री गागाभट झणून वाराणशीहून राजियाची कीर्ति ऐकून दर्शनास आले. भट गोंसावी, थोर पंडित, चार वेद सहा शास्त्रें

१७. “जेमुक्कक” सा० प्र०

१८. “कोपल हस्तगत करितां” सा० प्र०

१९. “मुंदीकोट” सा० प्र०

१०० बहादूरखान इ० मार्गे पृ० ६३ पहा*

* देखील=सुद्धा.

१ ‘हरिद्र ध्यावें’ सा० प्र०.

योगाभ्यास संपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येने निपुण, कल्युगींचा ब्रह्म-
देव, असे पंडित त्यांस राजे व सरकारकून सामोरे जाऊन, भेट घेऊन
सन्माने आणिले. त्यांची पूजा नाना प्रकारे रत्नखचित अलंकार पा-
लखी, घोडे, हत्ती देऊन द्रव्यही उदंड देऊन पुजिले. गागाभट बहुत
संतुष्ट झाले. भट गोसावी यांचे मते, मुसलमान पातशाही तत्ती बसवून,
छत्र धरून, पातशाही करितात आणि शिवाजी राजे यांणीही चार पात-
शाही दबाविल्या आणि पाऊण लाख घाडा लष्कर गडकोट असे असतां
त्यांस तत्त नाही, याकरितां मन्हाठाराजा छत्रपालि व्हावा असेंचित्तांत आणिले.
आणि [हे] राजियासही मानिले. अवघे मातबर लोक बोलावून आणून विचार
करितां सर्वांचे मनास आले. तेव्हां भट गोसावी ह्मणू लागले कीं, तत्ती
बसावें. तेव्हां राजियाचे वंशाचा शोध करितां राजे शुद्ध क्षत्री शिसोदे उत्तरे-
हून दक्षिणेस एक घराणें अलें, तेंच राजियाचें घराणें असे शोधिले. उत्तरेचे
क्षत्रियाचें व्रतबंध होतात त्या प्रमाणे व्रतबंध करावा. हा विचार आधीं करून
भट गोसावी यांणी राजियाचा क्षेत्री व्रतबंध केला. शुद्ध क्षत्रिय आधीं केला.
अपार द्रव्यधर्म केला. कुल आपल देशांतून पर देशांतून वैदिक ब्राह्मण थोर
थोर क्षेत्रीहून मिळाले. तो सर्व ही समुदाय राहून घेतला. प्रसर्ही मिष्टान्न भोजनास
घालू लागले. पुढें तक्ताखूद व्हावें. तत्त सुवर्णाचें बत्तीस मणाचें सिद्ध करविले.
नवरत्ने अमोलिक जितकीं कोशांत होती त्या मध्ये शोध करून मोठीं मोलाचीं
रत्ने तत्तास जडाव केलीं जडित सिंहासन सिद्ध केले. रायरीचें नांव 'रा-
यगड' ह्मणोन ठेविले. तत्तास स्थळ तोच गड नेमिला. गडावरि तत्ती
बसवावें असे केले. सप्त महानदियांचीं उदकें व थोर थोर नदियांचीं उद-
कें व समुद्रांचीं उदकें, तीर्थ क्षेत्र नामांकित तेथील तीर्थोदके आणिलीं. सु-
वर्णाचे कलश केले व सुवर्णाचे तांबे केले. आठ कलश व आठ तांबे यांनीं
अष्ट प्रधानांनीं राजियास अभिषेक करावा असा निश्चय करून सुदिन पाहून
मुहूर्त पाहिला. शालिवाहन शके १५९६ ज्येष्ठ मासी शुद्ध १३ स मुहूर्त
पाहिला.* ते दिवशीं राजियांनीं मंगलस्नानें करून श्रीमहादेव व श्रीभवा-
नी कुलस्वामी व उपाध्ये प्रभाकर भटाचे पुत्र बाळंभट कुलगुरु व भट गोसावी
वरकड श्रेष्ठ भट व सत्पुरुष अनुष्ठित यांची सर्वांची पुजा यथाविधी अलं-
कार वस्त्रे देऊन सर्वांस नमन करून अभिषेकास सुवर्ण चौकीवर बसले.
अष्टप्रधान व थोरथोर ब्राह्मणांनीं स्थळोस्थळचीं उदके करून सुवर्ण कलश

२. 'पन्नास सहस्र' हे शब्द प्र० ग०
प्रतीत मात्र आहेत.

१. 'भास्कर' म० प्र०

* पहाळ मिति प्र० ग० देत नाही. म०
प्र० मात्र देते.

कारभार व मुजमुची निशाणी मैदख व खर्च वगैरेचा बंदोबस्त नीट ठेवून खुलुख सर करणे अशी आज्ञा होऊन समागमें दिले.

१ भास्कर राम कोनेर रामाचे बंधु याजला बंक्षीगिरीचे काम कुल फौजेचे मुख्तयारी देऊन रवाना केले.

१ मुख्य चिट्ठेणवीस याजकडून चिटणवीसी देऊन रवाना केले.

१ साहुकार रघुनाथभट्ट पटवर्धन क्षिपरे याजकडून अनंतभैरव चितले व रघुनाथपुरी व दत्तपुरी गोंतावी साहुकार या त्रिवर्गाची खातरी कोनेर राम याने करून महाराजांची आज्ञा घेऊन समागमें घेतले.

१ आणि कियेक सरदार व मुत्सदी वगैरे समागमें छवपतीने दिले.

१ फडनवीस याजकडून फडणावीसीचे कामी एक मनुष्यांची योजनाकरून कोन्हेर राम याचे अनुसंगाने वागावे म्हणून ही आज्ञा देऊन समागमें दिले.

सदहू मंडळी बाबा साहेबाचे समागमें देऊन व वख्खे देऊन सन ११३२ सालचे अखेर साली रवानगी हुजुराहून जाली. मंडळीसह देऊर मुक्कामी येऊन कोन्हेरपंत याणी आपली उपाधिक भिकमैठे जोशी हे फार लोभांतील इसम पंताचे, सबब रुपा युक्त होऊन उपाधिकीची वृत्ती देऊन बरासाहेबांचे हे स्वाधीन केले. व विवर्धनाथ भट राहाळकर याजला श्री रामजीची पूजा दिली; असे दोघे भट बाबा साहेबांनी देऊरांत आपले खटल्यांत घरी ठेविले. नंतर कूच करून मोहिम मकसुदाबादेस जाऊन लढाई फार करून मुलुक कबज्यांत आणून राजश्री भास्कर राम याजला चालीस हजार फौजेनशी विरभूवन नावे जागा तेथे छावणी करून ठेविली. कारण मुलक जमीदार माणसे मोठे लढाईक याकरितां पंत मजकूर राहिले. तेव्हां छत्तीसगड वगैरे येथपर्यंत पंत मजकुरांनी लढाई करून अंमल करून छत्रपणीवर होते. बाबा साहेब मै को-

२०. सेनापतीचा अधिकार.

२१. गोविंद खंडेराव चिटणीस घाली आपले मामेभाऊ रतनबाजा गणेश परभु यांस चिटणीसिशी दिली.

२२. माघे टाप ११ पृष्ठ १ पहा.

२३. यांचे वंशज अथाप नागपुरी आहेत.

२४. महादाजीपंत फडनवीस.

२५. यांचे वंशज नागपुर मुकामी असून त्याजकडे राजोपाध्यायत्व आहे.

२६. यांचे वंशज नागपुर मुकामी आ-

हेत. हे राजाचे उपाध्याय आहेत.

२७. संग्रामकुशल, लढाऊ.

२८. छत्तीसगड परगण्यांत हैहयवंशी राजघराण्यांतील दोन राजे दोन ठिकाणी राज्य करीत असत,—एक रत्नपुर व दुसरे रायपुर. इ० स० १७४२ त भास्करपंत कोल्हटकराने, बंगाल प्रांतावर स्वारी करण्याकरितां जात असता, मार्गांत रत्नपुरचा राजा रघुनाथसिंग यास आपल्या ताब्यांत आणून खण्डणा घेतली.

(१०) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

नेर राम समागमें फौज घेऊन गयेंत अंमल केला. व प्रयाग येथेंही अंमल केला. पुढें सवारीचा बेत जाण्याचा होता इतक्यांत नागपूर प्रांती झाडींत अंमल मतवून पवणी वगैरे येथें मोठे मोठे सरदौर यांजला ठेविले होते तो यांचें पत्र आलें जे, गोंडाचा मोठा उपद्रव होऊन आसा लोकांस जेर केलें. हा मजकूर श्रवणी येलांच सवारीचा कूच होऊन पुन्हा नागपूर जिल्ह्यांत येऊन गोंडाचे पारपत्य असें केलें कीं गोंडें" मारून पेंवे भरलीं. इतक्यांत भास्कर राम छावणी करून होते तेथें अली बिरदीखान व मिरजाफरखान या उभयतांनीं फंद करून धंतास मेजवानीचे बाहाण्यानीं बागांत डेरा देऊन तेथें नेऊन डेव्याचे तैनावे कापून गरदी करून शीर कापिलें, सन ११५७ फसली उर्फ शके १६६९ व पंताची स्त्री गर्भिणी होती. इजला धरावें तो ईश्वररूपेनें एक पठाणाचे बायकोनें बाईला डोली देऊन कोणास न समजतां काशीस रवाना केलें. बाई काशीस पोचल्यानंतर तेथें पुत्र जाला. त्याचें नांव काशीसव भास्कर ठेविले. भास्करराव मारले पडले हें वर्तमान तेथील फौजीचे सरदौर मोठे मोठ होते

२९. पवनी येथील ठाणेदारापाशीं रघोजीची लढाई झाली. तेव्हा त्यानें तुळजोरामपंत नामक सरदाराची नेमणूक केली. पवनी हें शहर भंडार्यापासून १६ कोसांवर बैनगेंगेच्या तीर्णि आहे.

३०. नागपुरचा गोंडराजा चांद सुलतान हा इ० स० १७३१ त मरण पावला याचे दोन मुलगे अकबरशहा व बुराणशहा हे गादीचे मालक असतां, बलीशहा यानें गादी बळकाविली. हा पूर्वीच्या बख्तबुलंद नामक गोंडराजाचा दासीपुत्र होता रघोजीनें चांद सुलतानाच्या मुलांचा पक्ष घेतला होता. पाटण सावगी नांवाचा एक नाब नागपुरापासून सात अठ कोसांवर आहे. तेथें बलीशहाच्या दोघां सरदारांबरोबर रघोजीची लढाई इ० स० १७३२ च्या सुमारास झाली. तीत १२,००० लोकांस पेंवात घालून ठार मारिलें. या भयंकर प्रसंगाचें स्मरण गोंड लोकांत अद्याप जागृत आहे. मराठ्यांविषयी बोळावयाचें असल्यास “ पाटणसावगीची आठवण नाहीं काय ? ” असें ते म्हणतात.

३१. तनाई, तनव-तंबूच्या दोघ्या.

३२. तहाचे वोलेंण लावून भेटिस बोळावण्याकरितां अला बिरदीखानानें, मुस्तापखान, राजा जाकीराम व वालाभई या तिघां सरदारांस भास्कर पंताचे मोठांत पाठविळें त्यानें तहाचीं कळमें माग्य करून घेण्याचें कबूल केलें. भास्करपंत नबाबाच्या डेव्यापशीं येताच पुढें तिघे सरदार सामोरे आले. त्यांनीं त्यास आंत वेळें. यापूर्वी पडद्यांत निवडकलष्करी लोकांची टोळी नबाबानें आपल्या पुतण्यास सांगून तयार करून ठेविली होती. तंबू मराठ्यांचा सरदार प्रवेश करताच, नबाबानें “ भास्करपंत कोणता ” म्हणून विचारिलें. तें समजतांच “ या विधर्मी मनुष्यास कापून टाका ” अशी नबाबानें निशाणी दिली. नंतर हत्यारबंद लोक त्याजवर व त्याच्या सरदारांवर तुटून पडले.

३३ नबाबानें मोठें मोठें २१ मराठे सरदार मारले. रघोजी गायकवाड नांवाचा एक सरदार माल या प्रसंगी निभावला. ग्रां० ड०

झांनी बाबा साहेबांत पत्र लिहून कळविलें. हें वर्तमान श्रवण होताच बाबा साहेब कोनेरपंत रोज दर्शनास जाऊन मजकूर निवेदन केला. तो पुन्हा आज्ञा जाली जे तुम्ही जाऊन पारपत्य करावें व तुमचे समारोम मदतीस बाजीराव बळाळ पेशवे फौजेनेशीं येतील त्यास पेशवे व बाबासाहेब हे एकसुदावादेस सवार करून निघाले ते आपण झाडींत नागपुराहून श्रमिंत जानोजी भोंसले व मुघोजी भोंसले याजला पेशवे यांचे बरोबर देऊन एकसुदावादेस जाऊन बंगाला सर करून बंदोबस्त करून पेशवे गेले व जानोजी भोंसले यांनीं तेथें राहून उडीया जगनाथ पर्यंत अंमल केला. व भास्करराव यांचे मुंडकटाईबद्दल चवदा लक्ष रुपयांचा मुलुख शिवाय करून फौज घेऊन बंदोबस्त करून माघारे आले. कोन्हेर पंत बंधूंचे दुःखांत शोकार्णवीं मग हें मुघोजी बाबांनीं जाणून आषले नांवे दरसाल पंचवीस हजार रुपयांची सनद वंशपरंपरेची याखेरीज सवारी शिकारीस जो खर्च लागेल तो कलम कार्य प्रयोजन तुमचे येथील होईल, याचे खर्चाची सरकासंतून मदत राहिल असी शपथ पूर्वक वंशपरंपरेची सनद करून दिली. सन ११६१ व शके १६७३ सालीं झाली. कलम ३ सोयम.

१ भास्करराम मारले पडले. त्याची स्त्री ताईबाई नांवाची काशीस गेली होती इचें नांवे वराडांतील बंदोबस्त साठ चाळिशीच्या झाला तेव्हां बऱ्हाड प्रांतीं सुभा ठेविला तो सुभा बाईचे नांवे बाबा साहेबांनीं करून देऊन बहिगटीस कोन्हेर राम यांचे विद्यमाने कृष्णाजी गोविंद मुकरर करून बंदोबस्त ठेविला तो सन ११६१ साल फसली पावेतो चालला. भास्कर राम मारले गेले या दुःखानें राजश्री कोन्हेर राम शोकार्कांत फार होऊन देशीं जाण्याची आज्ञा मागितली. बाबा साहेबही बहुतां प्रकारे समाधान करून पाहिले. परंतु उदासीनता दूर होईना हें पाहून त्याचे विनंतीवरून देशीं जाण्याची आज्ञा देऊन रवाना केले. नंतर बाबा साहेबांनीं कोन्हेरपंत यांचे सहा पुत्र त्यांत चवघांचे नांवे पत्र पाठवून बोलावून घेऊन, बहुतशी खात्री करून चवघांचे नांवे सनद करून दिली. नांवे त्रितपशीलः—

१ बाबुराव कोन्हेर.

१ लक्ष्मणराव कोन्हेर.

१ गोविंदराव कोन्हेर.

१ बळवंतराव कोन्हेर.

सदरहु चवघाचे नांवे वंशपरंपरेची चाळीस हजार रुपये नेमणूक दर-सालीं घेत जाणें, व शिवाय खर्च स्वारी शिकारी व लम कार्ये वगैरे तुमचे,

येथे होईल याची मदत संस्कारांतून राहिल ऐनी वंशपरंपरेची सनद सन ११६२ सालची करून देऊन बाबुराव कोन्हेर याजला कारभार, दबळतीचा कुल सोपून संनिध ठेविले, व तिघे बंधु यांची रवानगी देशी पंतांनी करून देऊन बाबासाहेबांचे आज्ञेप्रमाणे दिवाणगिरी व मुजमूचा दरख वगैरे शिल्लेशिष्याप्रमाणे घेऊन कारभार केला. व लढाई वगैरे जो प्रसंग प्राप्त झाला, त्यास आपण जातीने जाऊन फौज घेऊन लढाचे काम करून दिवाणगिरीचे काम करावे, बाबासाहेबांची मर्जी बहुत संतोषभरित पंतावर ऐसे असतां बाब साहेबांची प्रकृति विघडली तेव्हां राज्य कारभाराचे कितीएक प्रकार बाबुराव याजला एकांत घेऊन करावे व आज्ञा झाली तुझी आम्हांस पुढवत् आहां. तेव्हां आम्हांजवळ रावदिवस राहत जाणें. आज्ञेप्रमाणे रात्रदिवस संनिधच रहावे. श्रीमंत जानोजी भोसले यांणीं ही जवळ रहावे. या उभयतांस दबळतीचे सर्व कारभार जे बारकीचे ते समजवून देऊन सन ११६३ साली देवाज्ञा झाली. तेरा स्त्रियांनीं सहगमन केले. दिवस क्रमव्यानंतर चवऱ्या सोन्याच्या दांडीच्या दोन त्यांजपैकीं बाबासाहेबांच्या आज्ञेप्रमाणे एक चवरी बाबुराव कोन्हेर याजला दिली व एक श्रीमंत जानोजीबाबांनीं आपणाकरितां ठेविली. नंतर कांहीं दिवस सेनासाहेबाचा अधिकार जानोजीबाबांनीं घेतला. व कारभार बाबुरावांनीं कगवा. तो पंतमजकूरची प्रकृत फारच विघडली याकरितां आज्ञा घेऊन देशी गेले. नंतर पंताचे पाठीमागे श्रीमंत जानोजीबाबा श्रीमंत मुधोजी बाबासाहेब या उभयतांत फौसौद वाटून खिस्ता होत गेला. हे वर्तमान पुण्यास समजल्यावरून पेशवे यांनीं जानोजी बाबासाहेबाचे नांवें सेनासाहेबीचीं वस्त्रे पाठविली व आपासाहेबांचे नांवें “ सेनाधुरंधरी ” चीं वस्त्रे येऊन राजकारण कांहीं दिवस सुगळीत चालले. बाबुराव याजला पत्रे फार देण्याविषयीं गेलीं. परंतु प्रकृतीमुळे पंताच्या येण्याचा योग न झाला. कलम चाहरम् ४

१. राजश्री बाबुराव कोन्हेर यांच्या न येण्यामुळे कारभार अस्ताव्यस्थ होणे याकरितां श्रीमंत जानोजीबाबांनीं बळवंतराव कोन्हेर आमचे आज्ञे याजला पत्र पाठवून बोलावून घेऊन भेट झाली व फार प्रस्तावा केला. जे सेनासाहेबांचे पद रीयांनीं आज्ञांकडे दिले हे तुमच्या वडिलांच्या प्रसादा.

३४ जुनी वडिवाट.

३५. बेबनाव, वांकडेपणा. रबोजीच्या मरणानंतर दोघा भावांमध्ये गादीविषयीं कळह उरतना झाला. पुढे सन १७५६

मध्ये पेशव्यांनीं हा तंटा भिडवून, दोघाच समजूत घातली.
३६. रघोजीने.

चें-होय. याची आठवण आही विसरल्यास तिर्यरूपजी कैलासवासी हांसीतील, हें समजोन तुम्हांस बोलावेल. त्यास तिर्यरूपजींनीं सनद तुमचे वडील बंधु बाबुराव कोन्हेर व तुमचे नांवासमेत चवघां बंधूंचे नांवें करून दिली ती तुम्हांजवळ आहेच. त्यास सांप्रत तुम्हांस दुसरी सनद तुमचे जातीचे नांवाची दहा हजार रुपयां शिवाय करून सरकारांतून सनद करून देण्यांत येईल. या आज्ञेवरून विनंति केली. जे आम्ही साक्षात बंधु सहा, त्यांत दोघे नाहीत; बाकी आम्ही चवघे जणे आहेत त्यांस चवघांचे नांवें सनद मिळावी. या विनंति वरून संतोष होऊन आमचे चवघांचे नांवें व्रितपशील १ रामचंद्र कोन्हेर १ यशवंतराव कोन्हेर १ लक्ष्मणराव कोन्हेर १ बळवंतराव कोन्हेर. सदहू चवघांचे नांवें सनद सन ११६७ साल व शके १६७९ या सालीं पन्नास हजार रुपये सालीना नेमणूक वंशपरंपरागत घेत जाऊन सेवा करणें व या खेरीज सवारी शिकारी व तुमचे येथें कार्य प्रयोजन याजला जो खर्च लागेल, तो सरकारांतून तुमचे शिरस्तेप्रमाणें मिळत जाईल, अशी वंशपरंपराची सनद कृपा करून दिली, आणि आज्ञा जाली जे दिवाण-गिरी व तुमचे वृत्ती मुजमीची, याचा दरख शिरस्तेप्रमाणें घेऊन सरकार चाकरी आपले वडिलांप्रमाणें वेअंदेष करावी. या आज्ञेप्रमाणें बळवंतराव कोन्हेर, आमचे आज्ञे, याणीं दिवाणगिरीचा कारभार व मुजुमीचा दरख वगैरे घेऊन काहीं दिवस सरकार ताबेदारी मजीनुरूप केली. ऐसैं असत राजेश्री दिवाकर पुरुषोत्तम यांचा प्रारब्धोदय दिवसेंदिवस श्रीमंतांचा कृपा होऊन बळवंतराव यांस सोडून राज्य कारणें होऊं लागलीं. तेव्हां आमचे आज्ञे याणीं विचार केला जे दाघे कारभारी एकदिल नसल्यास व एक चित्तें न बागल्यास कोण दिवशीं रैयतीस धक्का बसून वडिलांचे लौकीकास दूषण लागेल हें समजोन, हें न दाखवितां श्रीमंत साहेबांस यात्रेचा बहाणा करून देशीं जावयाविषयीं विनंति करून आज्ञा घेऊन कारभार मंत्राचें सूत्र सोडून देशीं रवाना जाले. तों पुन्हा नागपुरास आलेच नाहीत. नेमणुकीपेकीं ऐवज श्रीमंत साहेबांनीं देशीं पाठवीत असावा व आपासाहेब यांजकडे दवलतीचा अधिकार जाल्यानंतर याणीं हा ऐवजच दररोज देशीं पाठवीत असावा. कलम ९.

१. आमचे आज्ञे देशीं गेले ते पुन्हा नागपुरास आलेच नाहीत. व

३७. प्रजेस.

३८. मुभोजी भोसले. ऊर्फ आपासाहेब

सेना धुरंधर.

आम्हांकडील काशीराव भास्कर याचे पुत्र रामचंद्र काशी याचा बंदोबस्त चारसो सवारीचा रिसाला यानकडे देऊन जातीचा दरमहा पांचसे रुपये व हत्ती पालखी डंका निशाण वगैरे ऐसो मरातवानें श्रीमंत बापूसाहेब नि-
भवीत होते. यांचे जातीपावेतों सरकारांतून निर्वाह जाला. नंतर ह्यांचे स्त्रीचे नांवें चाललें. हल्ली त्यांचे वंश आहेत. कलम ६.

आमचे आज बळवंतराव देशी गेले तेथें त्यांचा काळ जाल्यानंतर श्रीमंत बापूसाहेबांनी आमचे तीर्थरूप जिवाजी बळवंत यांजला पत्रें एक दोन पाठविलीं. तेव्हां पत्रान्वये तीर्थरूपजी सन ११९९ साली नागपुरास दाखल होऊन श्रीमंत साहेबाची भेट होऊन सरकारांनीं बहुतसा प्रस्तावा केला. व आज्ञा जाली जे हें राज्य तुमचें वडिलांचें रूपेचें होय. हा विसर आम्हांस कधीही पडणार नाहीं अशी आपली खात्री ठेवा. व तुमचे वडील व आमचे वडील हे पुण्यवान त्यांचें तसेंच निभलें, या अमृत वच-
नांनीं आमचे तीर्थरूपजीचा परम संतोष होऊन, विनंति केली जे, आम्ही सर्व परी सरकारचे आहों. पुन्हा आज्ञा जाली जे सांप्रत या दबलतींतून तुमचे जातीस नेमणूक, मै पालखीचे सरंजामासुद्धां अठरासो रुपये सालीना मिळतील. व घांस लकडीकरितां तिनशें रुपयांचा गांव मौजे मांडव मोकासा तुम्हांकडे चालेल. ऐसो एकविसरो रुपये सालीना घेउन प्रपंच कालानुरूप करावा. याशिवाय तुमचें येथील लग्न कार्य वगैरे जें निमित्त होईल याशीं जो खर्च लागेल तो सरकारांतून मदत होऊन खर्च होत आईल. ऐशी रुपाळपणें आज्ञा जाली. या आज्ञेप्रमाणें एकविसरो रुपये कत्रूल करून नागपूर मुक्कामी राहून प्रपंच करित होते. शिवाय नैमित्तिक खर्चास आज्ञेप्रमाणें हजारांचे रुपयाची मदत सरकारांतून होऊन सन १२२५ साल पावेतों निर्वाह एकरूप झाला. नंतर साल मजकुरीं फाल्गुन वद्य ९ मीस श्रीमंत कैलासवासी झाले. नंतर आपोसाहेब यांजकडे दबलतीचा अधिकार जाला. त्यांनीं काहीएक कमवेश [?] व शिलशिल्याप्रमाणें सन १२२७ साल पावेतों निर्वाह केला. सनमजकुरीं राज्य बुडालें. नंतर अंग्रेजी जाली. सन १२२८ सालीं सिंदक अल्लीखान

१९. दुसरा रघोजी बसवून त्याचा कारभारी आपासाहेब झाला.
२०. आपासाहेबापूर्वी परतोजी ऊर्फ बा- यास ' नायब मुखत्यार ' असो क्षणत.
आपासाहेब याजकडे ' सेना साहेब सुभा ' हे २१. ज्या पांच गृहस्थाऱ्या विचारानें
पद कांहीं महिने होतें. त्याच्या मरणा- आपासाहेब कारभार करित असो त्यापैकीं
नंतर तें आपासाहेबास प्राप्त झालें. सन एक, याजकडे सेनाधिपत्य होतें. इतर
१८१६ त अप्रिल महिन्याचे १४ च्या तार- चवथाचा नांवें :—तामोपंत, रामचंद्र वाघ,
सेस आदित्यवरी बाळासाहेबास गादीवर नारायण पंडित व मनमठ उपाध्ये.

मनाव व राजश्री नारायण गोपाळ पंडितजी या उभयतांचे हातांनीं दवल-
तीचा बंदोबस्त जाला. तेव्हां तीर्थरूपजींचे नांवें नेमणूक मुस्त्यांत नगदी
रुपये पन्नासप्रमाणें महावार एकून रुपये सालीना सहाशें प्रमाणें व तीनश्या
रुपयांचा गांव एकून दरसाल नवशें रुपये सनमजकुरी पासोन १२३० अ-
खेर साल पावेतो शिषाय कार्य प्रयोजनास जिनगी शिलशिल्याप्रमाणे दिवसा-
नुरूप मिळत होती सनमजकुरी तीर्थरूपजींचा काळ जाला. नंतर आमचें
नांवें नेमणूक गुर्जोबादादांनीं करून दिली. आझी देशीं गेलों पुनः देशांतून
आलों ते वेळस कारभार गुजाबा दादासाहेब यांकडेसच होता आमचे
पाठीमागें आम्हांकडे तीनशें रुपयांच्या मोकाश्याचा गांव चालत
होता तो महकुफ करून नगदी नेमणूक सालीना साहाशें रुपयेप्रमाणें
चालली ती सन १२५४ बाराशें चौपन्न सालापावेतो सरकारचे
अमलांत आम्हांस मिळत गेली. व कार्य प्रयोजनास आमची
भदत सरकारांनीं शिरस्तेप्रमाणेंच ठेविली. सन मजकुरी अखेर सालीं
मुस्त्यांतून राजश्री भगवंतराव दादा फडनवीस यानें सरकारास समजवून
मुस्तदी नेमणूकदार जे होते त्यांची खाजगीतून वजाई करून दरमहाप्रमाणें
कामें दिलीं त्यांत आमची खानगी वजाई होऊन सरकारांनीं कामाविशींचे
काम पन्नास रुपये दरमहाचे देऊन आम्हांकडून कामाविशींचे काम सन
१२६३ सालपावेतो घेतलें नंतर सनमजकुरी सरकार कैलासवासी जाले.
छपरान्त सहा सप्त महिने अंग्रेज बहादुर यांचे हाताखालीं कामाविशीं निभली.
अखेर वैशाखमासी इलीयॅट साहेब बहादुर यांणीं आम्हांकडील कामाविशींचे
काम काहीं एक कामांत अंतर नसतों आझी वृद्ध असें आम्हांस समजावून
बोळण्यांत आणलें कीं जे तुम्ही बुजरुग, व वयांनीं वृद्ध सनव तुम्हांकडून

४२. यांचे वंशज व पुत्र चित्रमान श्री०
माधवराव नारायण पंडितजी, नारायण
गोपाळ पंडितजी हे व्यापार धदा करून
असतां आपासाहेबांच्या वेळीं राज्यकारभार
रांत शिरले. यानी आपासाहेबांस शुद्धीवर
आणण्याचा यत्न केला परंतु सफल झाला
नाहीं.

४३. परतेजीचा आते भाऊ. हा बा-
काबाईच्या राज्यकारभारांत तिच्या पक्षाचा
होता. आपासाहेबांच्या कारकीर्दींत याचा
छळ सुरू झाला तेव्हा हा इंग्लिशांच्या आ-
भयाखालीं होता. नंतर प्रयागास निघून गे-

ला. इंग्लिशांनीं त्यास आश्रय देतां दोस्तो
च्या तहाप्रमाणें आपल्या ताब्यांत घ्यावे असें
आपा साहेबाचें म्हणणें होतें परंतु तें इ-
ंग्लिशांचा वकील मिस्तर जॅकानुस यास पसं-
त पडलें नाहीं. पुढें तिसरा रघोजी पदार्कड
झाल्यावर गुजाबादादा नागपुरास परत आला

४४. हे रघोजीचे वेळीं फडनवीसचें काम
करीत असत. यांकडे सर्व नागपूर प्रा-
ताची सरसुभेदारी असे. याचे वंशज नागपूर
मुकामी आहेत.

४५. हा तिसरा रघोजी मेळ्यानंतर नागपूर
येथें कमिशनर होता.

(१६) नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

कमाविशीं महकुफ केली तुमच्या निवाहाचा बंदोबस्त सदरांतून करण्यांत येईल. कलम ७

१ सदरहूप्रमाणे आमची कॅदामत सरकार* कैलावासी होत पावेतो निभली. सरकारास देवाज्ञा जाली तेदिवसाप सून नाउमेद तो श्रीमंत मातुश्री बाईसा-हेर्बोची अज्ञा कदामतीचे कैफीयतीनिषयीं सादर जाली त्यावरून मनांत परम-संतोष जाला, जे श्रीकृपेनें या दवलतीचा रागरोष न होईल, व कैफीयती विषयीं हुकूम जे पक्षीं जाला, तेव्हां जसी ज्याची कदामत त्याप्रमाणे सरकारा-नें निवाह केला तसाच बंदोबस्त हाल कायम होऊन निवाह होईल या उमेदीनें मनांत फार आल्हाद होऊन कैफीयत कदामतीची पंष केली आहे.

[३]

श्री

राजेश्री मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर गोसावी यांस:—

सकळगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित माधव-राव नारायण आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकिय कुशल लिहीत असले पाहिजे. विशेष. राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे लग्न मार्गशीर्ष मासीं करणार त्यास घरांतील बायकांचा † बेत सोन्याच्या सखळ्या पायीं घालाव्या याजकरितां श्रीमंत महाराज छत्रपती स्वामीस विनंती करून राणीचे पांया सखळ्या प्रनादिक आणून लग्न समारंभास पाठवाव्या, ह्मणून राजश्री दिवाकर पुरुषोत्तम यांनीं राजश्री सखाराभ भगवंत व बाळाजी जनार्दन यांस लिहिले त्यावरून कळले, ऐशियाशि आपल्याकडील बायकांचे मनोरथ सिद्धीस न्यावे हें आह्मांस ही आवश्यकच यास्तव महाराजांस विनंती करून डागिणे मागविले आहेत. आले ह्मणजे राजश्री बाबूराव विश्वनाथ याजबराबर पाठऊन देऊं; नवरीस लहान डागि-

४६. जुनी बाहेबाट.

*तिसरा रघोजी.

१७. बांकाबाई साहेब.

१ रघोजीची वार लग्न झालीं. त्यांत पहिलें मानसिंगराव मोहते याचे कन्येचीं ११८५ फसली मार्गशीर्ष मासीं झाले. ह्या मलीचें नांव गजराबाई ठेविले. बाकीच्या बायकांचीं नांवां:—पार्वतीबाई, बांकाबाई व अंबिकाबाई.

† चिमाबाई आदिकरून.

२. हा साडेतीन शहाण्यापैकी एक. यांचे आठ नांव चोरबोडे. हा देशस्थ

ययुवैदी ब्राह्मण, नागपूराजवळ चिमुर नांवाचा गांव आहे तेथील राहणारा होय. याचे वंशज कोणी नाहींत. नागपूर येथे चोरघोळांचा मोठा वाडा होता. परंतु तो मोडकळीस येऊन आतां 'रठ' झणजे उजाड पडलेली जागा मात्र आहे.

३. रामराजे महाराज (इ. स. १७२९-१७७७).

४. बाबुराव विश्वनाथ वैद्य हे पंत प्रधा-नाचे वकील सेनासाहेब मुभ्याच्या दरबारां असत.

दुर्गास्तव [आर्या]

दुर्गे नाशूत तव श्रीचरण प्रणतकल्पनग मोहा ॥
 महिषासुराहुनि अधिक आह्वां भक्तांसि अल्प न गमो हा ॥ १ ॥
 ते शुभनिशुभ तसे कामक्रोधाख्य ही मयीं खळ गे ॥
 दुर्गे हे तव भजनीं घातक न भले जसे पथीं खळगे ॥ २ ॥
 होतो काळ हि दास चि कर जोडुनि सर्वकाळ जीवांचा ॥
 दुर्गे स्मर त्यांसि ह्मणसि तूं सोडुनि सर्व काळजी वांचा ॥ ३ ॥
 दुर्गे देवि प्राकृत जन निख स्वैरै वैर जे करिते ॥
 अरि ते मग जगदीश्वरि न लवतिल कसे दयासुधा सरिते ॥ ४ ॥
 अय्यद्भुत रूप तुझें अय्यद्भुत भक्तवत्सले देणें ॥
 अय्यद्भुत यश दुर्गे जालें लोकत्रयास जें लेणें ॥ ५ ॥
 महिमा अहि-मानव-सुर गाती दुर्गे तुझा नवल यांचें ॥
 काय निगम तव बंदी स्तव न घडे यांस ही न वळीयांचे ॥ ६ ॥
 दुर्गे तद्वात्सल्ये इतर पितर लाजले तुला कोटी ॥
 होवूत तव श्रीमच्चरणयुगीं प्राण हे तुलाकोटी ॥ ७ ॥
 दुर्गे भगवति वधिले त्वां महिषप्रमुख खळ न रागानें ॥
 कीं सुगति दिली हें यश देतें कलिदलनवळ नरा गानें ॥ ८ ॥
 दुर्गे त्वां सर्वार्थप्रद केलें भव्य चरित गायातें ॥
 त्वदृष्टि पुढें किति खळवळ पळ हि प्रबळ तरि तगाया तें ॥ ९ ॥
 त्वां निर्मुनि नांदविलें नदि त्वदधीन विश्व दुर्गे हें ॥
 ज्यांत नसे तव पूजनगुणकीर्तनयजन तीं च दुर्गेहें ॥ १० ॥
 श्रमति प्रसू प्रसवतां बहुत चि विटती हि सेवितां कोळ ॥
 तूं न तसि तुझा प्रेमें भ्रष्टि शक्रादि देवि तांबोळ ॥ ११ ॥
 करिसी विनता रंका शक्र ॥ च तूं रंक अविनता शक्रा ॥
 विश्वस्थितिलय सरला कीं होतां भूलता तूझी वक्रा ॥ १२ ॥
 हरिहरविधि सेविति तव गुण सति यश हें न मज जडा कथवे ॥
 पथ वेद कथिति सोडिति गति कामांचे कधीं हि या न थवे ॥ १३ ॥
 दुर्गति गांजी जीवा जी कोणाचें हि नायिके दुर्गे ॥

१ कल्पवृक्ष, २ यथेच्छ, ३ कंकण, ४ नूपुर-तोड्या, . ५ दुष्टवैर.

तीर्ते ब्रवोनि दीनीं तूं चि ह्मणसि विश्वनायके दुर्गे ॥ १४ ॥
 दुर्गे बळि-पर-निग्रहदसे शक्रादिदेव-राजी जी ॥
 ती तुज करीं शचीच्या ओडुनि कर जेवि देवरा जीजी ॥ १५ ॥
 आणिमोदिसिद्धि दासी संवाहिति चरण नारिती चवरे ॥
 दुर्गे जी दास्य करी पावे यश तोषकारे ती च वरे ॥ १६ ॥
 दुर्गे व्यसनसमुद्धी ताराया तूं चि सादरा जीवां ॥
 अगणित तरलं स्मरले जे तुझिया भव्य पाद-राजीवा ॥ १७ ॥
 दुर्गे अजिते समरप्रारंभीं स्तवन तव नरीं कथिले ॥
 दर्शन वरदान दिले त्वां तरी च प्रवळवळ तसें मथिले ॥ १८ ॥
 दुर्गे तव प्रसादे नारी किति सर्व संपदा भुलती ॥
 झुलती सिंधुर अजिरीं शत्रूंची देखतां उरें उलती ॥ १९ ॥
 दुर्गे देवि दयावति वरदे परदेवते सदाधारे ॥
 तव यश ह्मणतें सादर मज सेवुनि जीव हो सदा धौं रे ॥ २० ॥
 श्रीदुर्गे कीर्ति तुझी विपुला अमृतप्रर्षा जर्गी आहे ॥
 लावितसे भवपांथश्रांतां सर्वां करावया आ हे ॥ २१ ॥
 म्हाली श्रुति महिषासुर-शोणितबीजादि-घात-लीला जे ॥
 दुर्गे ह्मणतां पररण गुरू ती श्रवणांत घातली लाजे ॥ २२ ॥
 दुर्गे परमेश्वरि हें ब्रह्मांड स्वल्प तव महामाया ॥
 मायासृष्टिसुते वरि करिसि सदां फार तूं महा माया ॥ २३ ॥
 निज दुर्गाति चुकवाया होति क्षम देवि कवि न यज्ञांनीं ॥
 जेवि तव गुणस्तोत्रें ह्मणुन चि तुज गाति सविनय ज्ञानीं ॥ २४ ॥
 दुर्गे देवि महासति बहुविनयें पसरिला पदर ज्याहीं ॥
 ते जन कृतार्थ केले संसारीं या तुझ्या पदरजाहीं ॥ २५ ॥
 दुर्गे दुर्लिपि पुसिसी दाखविसी स्वप्रभाव पुनिवेसी ॥
 न शारत्कार्ळीच्या ये त्वत्पादनखप्रभावपुनिवेसी ॥ २६ ॥
 दुर्गे नारायणि तूं सर्वाद्या विष्णुची महाशक्ती ॥
 देती प्रणतांसि तुझी सर्वेश्वरि भुक्ति मुक्ति ही भक्ती ॥ २७ ॥
 प्रभुवर मुरतरु वेष्टुनि वसतीस तसी च तूं महा व्रतंती ॥
 मिरवी तव प्रसादे जी ख्यात पतिव्रता महाव्रत ती ॥ २८ ॥
 भजका मोलित देते तव लोचन सानुकंप दावे वर ॥

१ दुर-गे अने दुरजा असं. २ अष्टमहासिद्धी. ३ अर्जुनाला. ४ विष्णुने. ५ हत्ती.
 ६ अंगणांत. ७ पुत्र व्हा. ८ पाणपोई. ९ शरीराळा. निरक्षिणारी. १० बेकी.

दैवि बहरथ हि पाहे रवि हि न ज्या ज्ञानसंपदे विवर ॥ २९ ॥
 दुर्गे देवि सुरासुरवीरजयाजय महा समर केले ॥
 त्वां व्यास-धृष्टास्त्रिल-सुकवि निजपदांबुजभ्रमर केले ॥ ३० ॥
 शक्रादि विषय न गणिति पात्र तुझ्या जे यशास हे माते ॥
 स्पर्शमणि प्राप्त जयां भजतिल दुर्गे कशास हेमाते ॥ ३१ ॥
 दुर्गे जड मूक हि जन नमुनि तुझे होय पादपीठ कवी ॥
 लीलेनें चि गुरु यशा खांसी सांगोनि वाद पी ठकवी ॥ ३२ ॥
 स्वचरितरंजितभर्गे गुणगणनाक्षमगणेशवागर्गे ॥
 श्रितदत्तचतुर्वर्गे रक्ष मज यशोविभूषितस्वर्गे ॥ ३३ ॥
 दुर्गे तूं चरणनतां नव निधि किति ओपिशील नवलक्ष ॥
 नवल क्षम तव यश करि विश्व करिल चंद्रकोटि नवलक्ष ॥ ३४ ॥
 दुर्गे जसि पावसि तूं तैसी अन्या न देवता पावे ॥
 असती जरि सुसमर्था तरि न महेंद्रादि देव तापावे ॥ ३५ ॥
 भवपतित ह्मणति कर दे वरदे परदेवतेसि तुजला जे ॥
 दुर्गे उद्धरिसि तयां वत्सळ ह्मणवूनि सर्व तुज लाजे ॥ ३६ ॥
 दुर्गे त्वद्वासाच्या पुरुषार्थ पडति बळें गळां ठावें ॥
 त्वदभक्तें करितां जप तप विघ्नकृतच्छळें गळांठावें ॥ ३७ ॥
 दुर्गे कां न तव यशोमृतपान ह्मणुनि नको रसिक लाजो ॥
 तो अधिक चांद्रिकेचें सेवन पक्षी चकोर सिकला जो ॥ ३८ ॥
 दुर्गे भस्म करावें मेरुसमा ही अघा तव ध्यानै ॥
 भगवति घातीं स्मरतां तुज पावावा न घात वध्यानै ॥ ३९ ॥
 दुर्गे गातां तारिति तव विपददुर्घात वासवा नावें ॥
 कविमधुपानीं त्वत्पदपद्म चि सेवूनि वास वानावें ॥ ४० ॥
 ग्रंथ श्री दुर्गास्तव आर्या लिहिल्या जपोनि चाळीस ॥
 हा मोहास जसा श्रीराम नतमयूरमेघ बाळोस ॥ ४१ ॥

समाप्त.

[सावयाः]

भक्तिस साधु चरित्रे बळ दे तारिसे औरिने ॥ ध्रु० ॥
 उत्तानचरण राजा परम ख्यात त्रिजगी हरिसा ॥
 परिसा मंदारासै हि ज्याचे आश्रित म्हणति न परिसा ॥ १ ॥
 ज्येष्ठ बधू सुनीति सुनीति च मूर्तिमती ती गुरुची ॥
 परम प्रिया कनिष्ठा जाया त्याची नामें सुरुची ॥ २ ॥
 ज्येष्ठा स्त्री प्रसवली जया तो ध्रुव बाळक निष्ठेचा ॥
 उत्तम नामा दुसरा तातप्रिय बाळकनिष्ठेचा ॥ ३ ॥
 एका समयी सुरुचि सुतातें अंकी घेउनि राजा ॥
 लालन करीत वसला होता म्हणत रसा इतरा जा ॥ ४ ॥
 सिंहासनीं बसावें आपण आसि वांछा ध्रुव वाहे ॥
 पाहे भूप उगाचि न घे कीं ती सुरुचि निकट आहे ॥ ५ ॥
 परम कठिण ईर्ष्या गर्ववती ती सुरुचि असें वदली ॥
 जेणें साधुसभा बहु कापे वातें जैशी कदली ॥ ६ ॥
 वत्सा दुर्लभ सिंहासन हें इच्छिशी बैसायातें ॥
 उचित नसोनि हि आकैमिती तूं सहसा कैसा यातें ॥ ७ ॥
 राजसुत हि न पदोचित तूं कीं म्यां धरिलासि न पोटीं ॥
 होतासि मदात्मज जरि असती पदरीं सुरुतें मोठीं ॥ ८ ॥
 अन्य स्त्रीसुत आपण ऐसें बहुधा नेणसि बाळा ॥
 इच्छिशी दुर्लभ अर्थ म्हणोन चि नुमजुनि हीना भाळी ॥ ९ ॥
 आराधिला अवध्य मनोरथ व्हाया जो साधूनीं ॥
 सुतपें आराधुनि तो ईश्वर तदनुग्रह साधूनीं ॥ १० ॥
 ये माझ्या पोटीं सिंहासनकाम मनीं जरि आहे ॥
 ऐसें सुरुचि वदे निष्ठुर तें बाळ हि न ध्रुव साहे ॥ ११ ॥
 आहिसा खवळुनि माते पार्शीं तेयुनि रडतचि गेला ॥
 पुसतां सुनीतिला श्रुत रोदनहेतु पुरजनें केला ॥ १२ ॥
 दवदवनांत लता तैसी ती बाळा शोकीं पडली ॥
 आळिगुनि बाळातें सोडुनि धैर्यातें बहु रडली ॥ १३ ॥
 ती बाळासि ह्मणे बापा हा न परापराध मांणीं ॥
 कीं बाबा दोष परा आपण जोडुनि नराधमांनीं ॥ १४ ॥

१ नाव. २ बाटुनें (वल्लभनें.) ३ कश्यपवृक्षात्. ४ नवऱ्याची. ५ असूया. ६ केळ.
 ७ वसंतोत्त. ८ नशीब. ९ संपादन. १० दावाप्रीत.

राजा म्हणे मग तयांच पुरोहिततिं ।
 कीं “ यास न्या स्वसदनीं शिकवा हिततिं ॥
 ऐसें करा त्वरित कीं धरि लोक-रीती ” ।
 नेऊनि त्या द्विजगृहास तसें करीती ॥ ७१ ॥
 तेथें मुलें जीं गुरू-गेह-वासी । तीं योजिलीं सर्व जगन्निवासीं ॥
 त्या दैत्य-बाळां गुरू हा चि ज्ञाला । जो दाखवीतो स्वसुखा अजाला ॥ ७२ ॥
 मुलांस ही विस्मय फार वाटे । कीं लागला हाचि कसा सुवाटे ॥
 ते पूसती हैं तंव या द्विजाला । ठावें न तूतें गुरू कोण जाला ॥ ७३ ॥
 प्रन्हाद सांगे “ स्वपिता तपातें । जाऊनि सोशी हिमै-आतैपातें ॥
 इंद्रासि मागे विजयी शिराणी । धरुनि ने तो दितिजेंद्र-राणी ॥ ७४ ॥
 गर्भात मी हें भय तीस वाटे । तों भेटला तो मुनिवर्य वाटे ॥
 ह्मणे ‘ सतीची हरिसी त्रपा हे । सैहस्त्र-नेत्रा ! निज नेत्र पाहें ’ ॥ ७५ ॥
 ह्मणे इंद्र ‘ पोटी इच्या पुत्र वाटे । तया जन्मतां लावणें मृत्यु-वाटे ॥
 प्रतापें दिसे अभि-कुंडी विधूसी । वधूनी तया सोडवीतों वधू मी ॥ ७६ ॥
 ऋषी बोल ‘ भक्त त्रिभुवन-पतीचा परम हा ।
 महा योगी पै हा धरिसि ज्ञाणि ऐसा नियम हा ॥
 महात्मा हा ज्याची अचळ हरि-सेवा-विभव-धी ।
 वधी यातें कोण ? प्रभु कवच यातें निर्वध्वी ’ ॥ ७७ ॥
 इंद्रें भिजनि नमिली दितिजेंद्र-राणी ।
 हो सुप्रसन्न हरि भक्ति अशा शिराणी ॥
 जातां सुरेंद्र तिस सांडुनियां सुवाटे ।
 केली प्रदक्षिण गुरू हरिभक्त वाटे ॥ ७८ ॥
 जननिला च तयीं मुनि-शेखरें । श्रुति रहस्य निरूपियलें खरें ॥
 परि मदर्थ अनुग्रह तो करी । उमजला मजला हरि लौकरी ॥ ७९ ॥
 उमजला मजला हरि ज्या मुखें । गुरू च तो रुचतो इदयीं सुखें ॥
 शिकवणें कवणें मज त्याविना । निजपणीं जपणी जड दाविना ॥ ८० ॥
 मानूनि मिथ्या न गणी भवासी । हेतों बहू वत्सर गर्भ-वासी ॥
 भिजनियां या असुर-प्रसंगा । त्याच्या च या दुर्जन विप्र-संगा ॥ ८१ ॥
 प्रपंच मिथ्या परि दुष्ट-संगें । वाटे खराता विषय-प्रसंगें ॥
 म्यावें कुसंगा प्रति साधकानें । न शब्द आचा धरिजे स्वकानें ” ॥ ८२ ॥

१ घर. २ थंडी, ३ उष्ण, ४ दैत्यश्रेष्ठ, ५ हे इंद्रा, ६ धूमराहित, ७ ईश्वर.
 ८ अविनाशी.

दैर्घ्यार्भकां ही हित शङ्क वाटे । समस्त ते लागति त्या च वाटे ॥
 हें सर्व ही आयकतां च तातें । पाचारिलें क्रोध-वशे सुतातें ॥ ८३ ॥
 गाळी-प्रदानां न करुनि वाणी । वाणी वदे हो अपवित्र वाणी ॥
 म्हणे “ मरुं इच्छसि रे ! निघातें । मारीन जो तूं न भिंसी च मातें ॥ ८४ ॥
 मी क्रुद्ध होतां मज लोक सारे । भीती भिंसी एक न तूं कसा रे ॥
 या शासना लंघुनि दुर्गमातें । कोणा बळें सत्वर सांग मातें ” ॥ ८५ ॥
 प्रन्हाद् बोलें “ जग मांजितासी । ज्याच्या बळें आत्मपणें जितोसी ॥
 रक्षी अनाथा मज ही हरी तो । ज्याला असा बाप चि संहरीतो ॥ ८६ ॥
 माझे तुझे बळ चि तों इतुके चि नाही ।
 त्याचें च कीं बळ असे सकळा जना ही ॥
 तूं शत्रु मानिसि तया असुर-स्वभावे ।
 तो टाकें देखसिल त्यास निजाम भावें ॥ ८७ ॥
 जिंकिले ज्ञानसि लोक हि सारे । त्यांस नागविसि तस्करसा रे ॥
 तें न ज्यास वश होति मनीं च । स्वर्ग मृत्यु जित मानिति नीच ॥ ८८ ॥
 शत्रु सा स्वहृदयीं च रहाती । निस्य नागाविति हें न पहाती ॥
 शासनें दश दिक्षांत करीती । देखतो अशि हि कौतुक-रीती ॥ ८९ ॥
 चोर सव स्वहृदयांत रहाती । आपि मानिती चराचर हातीं ॥
 श्लाघ्यता स्फुट हि ते च करीती । देखतो अशि हि कौतुक-रीती ॥ ९० ॥
 सा शत्रु कामादिक तूं निकामी । न जिंकिसी चित्त धरुनि कामी ॥
 कां श्लाघ्यता व्यर्थ तुवां वदावी । ” प्रन्हाद् इत्यादिक भाव दावी ॥ ९१ ॥
 या गोष्टिनें फार चि तप्त जाला । घे खड्ग बोले मग आत्मजाला ॥
 कीं “ तूं मरुं इच्छसि रे ! निपातें । स्वयें असें बोलसि सज्जिपातें ॥ ९२ ॥
 शब्दासि या उत्तर हें चि वाटे । कीं तूज लावूं यम-लोक-वाटे ॥
 जितोसि तूं हा क्षिण कोण सोसी । मी सोसितों आहक ते असोशी ॥ ९३ ॥
 जिभ्वनेश्वर तो मज वेगळा । तुज गमे सकळांहुनि आगळा ॥
 जरि दिसेल अरे मज ये क्षणीं । बधिन त्या च पुढें तुज ये क्षणीं ॥ ९४ ॥
 जरि समर्थ असेल तुझा धणी । तरि तुझी पुरवील चि तो धणी ॥
 परि वद स्थळ कोण तया असे , । ह्मणुनि गर्जत शब्द करितसे ॥ ९५ ॥
 “ असे कोठें तो रे ! तुज बहुत ज्याचे भरंवसे ”
 “ वसे सर्वां ठायीं स्थिर-चर-पटीं तंतु गवसे ” ॥
 “ दिसेना कां स्तंभी ” “ मज दिसतसे तो नरहरी ॥

१ बालक. २ कमतार्ह. ३ सदश. ४ पुन.

हरीतो दुष्टांचे वारित मद जो एक चि हरीं ” ९६ ॥
 “असे स्तंभी ” ऐसे श्रवणि पडतां शब्द असुरा ।
 सैरा-पानी मत्त स्वहित विषयीं जो निजसुरा ॥
 सुराधीश-द्वेषे करुनि दृढ खड्ग क्षय-करे ।
 करे हाणी मुष्टी करुनि खळ खांक्षासि निकरे ॥ ९७ ॥
 स्तंभ तो अवचितां चि कडाडी । अढदैं शाळः भवघे चि तडाडी ॥
 अब्जज्जादि-बदयांत धडाडी । काळ-मेघ-शात-नाद घडाडी ॥ ९८ ॥
 खरी कराया निज भूखे-वाणी । आणी सखी व्याप्तिस ही न वाणी ॥
 स्तंभीं सभे अद्भुत मूर्ति दावी । मनुष्य ना सिंह न ते वदावी ॥ ९९ ॥
 मनुज-रूप नव्हे च न केसरी । सकळ सृष्टि करूं न सके सरी ॥
 कनक-वर्ण कटीं पट केशरी । प्रकट होय असा नर-केसरी ॥ १०० ॥
 पसरित मुख मोठे आंत दंष्ट्रा कराळा ।
 घरम चपळ जिह्वा खड्गै जैशा निराळा ॥
 युगल नयन जाणों तापलें हेर्मं पाणी ।
 चहुं भुजि नख-शास्त्रे देखिला चक्र-पाणी ॥ १०१ ॥
 माना मनीं देखुनि दुष्ट भारी । कीं मूर्तिनें या मज कैठभारीं ॥
 मारील कीं जो वर धातयाचा । केला चुकावा बहुधा तयाचा ॥ १०२ ॥
 संहावरी त्या मद-दैत्य-हस्ती । धावे गदा घेऊनि थोर हस्तीं ॥
 घतंग अग्नीवारी जेवि जातो । हाणी गदा थोर अधोक्षजा तो ॥ १०३ ॥
 विधि-वर-प्रतिपालक जो हरीं । न दिवसा न निशांत हि संहरी ॥
 ह्मणुनि युद्ध निशा-मुखें तो करी । मग वध्ने बुडतां रवि लौकरी ॥ १०४ ॥
 अमरतो मरतो आति लौकरि । चपळ तो पळतो धरितां करीं ॥
 उखळला खळ लाघव-लक्षणी । विलपती लपती सुर ते क्षणीं ॥ १०५ ॥
 आश्चर्य हें नृहरि मानुनियां महासे ।
 सक्रोध हास्य करि उत्कट अट्टहास्यें ॥
 तो क्षांकिले नयन भ्रांति मनीं निघाली ॥
 मांडीवारी हरि अज्ञास धरुनि घाली ॥ १०६ ॥
 “ न धरणीवारी मृत्यु न बा नर्मी ” । वर असा म्हणजाने च जो न भी ॥
 निज तनूवारी त्याखळ-शेखरी । चिरि धरुनि करी वर ही खरा ॥ १०७ ॥
 न गेही न बाहेर यालागि दारीं । बसे उंवरा पोटां त्यांचे विदारी ॥
 सजोवें अजीवें मरेना तसा ची । चिरोनी नखे ते करी गोष्टि साची ॥ १०८ ॥

१ मृग. २ दैत्य. ३ मेघ. ४ ब्रह्मादि. ५ सेवक. ६ बाचा. ७ कमताई. ८ सिंह.
 ९ तरवार. १० सोने. ११ सायंकाळ. १२ श्रेष्ठ.

चळवळे निसटे करि तांतडी । असुर तो हरि काडुनि आंतडी ॥
 उदर फाडुनि घालितसे गळां । करि सुमंगल देव अमंगळा ॥ १०९ ॥
 चिह्नि वारुनि गंड जसा हरी । असुर मारुनि शोभतसे हरी ॥
 दितिजे तो गज केशव केसरी । इतर साम्य कळू न शके सरी ॥ ११० ॥
 दितिज यूथप तो मृति पावला । असुर वारुण-यूथपि धांवला ॥
 मृतक ते ढकलेनि धरा तळीं । बधि तथा हरि लाधवुक्तां तळीं ॥ १११ ॥
 पदतळें किति एक नखें करे । तुडविले तनुजेंद्र भयंकरे ॥
 असुर-नाथ-नृपासन आवरी । हरि बसे परि कोप न सांवरी ॥ ११२ ॥
 निवर्षि कोप असें सुर धातया । विनविती स्तविती बहुधा तथा ॥
 विधि ह्मणे दुरूनीं च नमो हरि । कवण या समयीं मन मोहरी ॥ ११३ ॥
 स्तविती देव अजी कनकांबरा । असुर मारियला म्हणती बरा ॥
 परि अनावर कोप रमा-पती । सभय लोक चतुर्दश कांपती ॥ ११४ ॥

विधि प्रार्थितो तेधवां श्रीरमेली ।

ह्मणे “ थोर जो दुष्ट तो स्वैर मेली ॥

करीं जाई माते ! प्रभु-क्रोध शांत ।

विलोकी भिती हे दहा ही दिशांत ” ॥ ११५ ॥

प्रार्थितां भ्रमूर्त-सागरजा ते । सांवरोनि कनकांबर जाते ॥
 जाय पाड किति एक रमा ते । तो गमे भय चराचरमाते ॥ ११६ ॥
 परततां कर्बुज्यंवर नावरे । पदर ही इदयीं बरि बावरे ॥
 स्मरण भाव न शीघ्र तिचा वळे । नयन चंचळ जीभ हि च वळे ॥ ११७ ॥

मग प्रन्हादाते ह्मणति अवघे भक्त परमा ।

“ रमा ब्रह्मा कीं न स्वकृत विभु-कोपा उर्परमा ॥

रमा-कांता येना तुजविण दया दैत्य-दमना ।

मनाच्य विश्रामा त्वरित करिं गा ! क्रोध-शमना ” ॥ ११८ ॥

ज्याला भिती देव विरिंचि-पक्षा । प्रन्हाद त्याच्या धरि पाद-पद्मा ॥

जो वंदिला वंदित सर्व भूतें । करी तथा दंडवत प्रभूतें ॥ ११९ ॥

बाळकें स्मरणानुबुद्धाते । वंदितां प्रभु जगद्गुरु हाते ॥

ऊचलेनि अवलोकुनि ठेवी । मस्तकीं अभय हस्तक ठेवी ॥ १२० ॥

कर-स्पर्शे शाले परम सुख तें दैत्य-तनया ।

न य' संसाराचें स्मरण उरलें त्या सुविनया ॥

१ सिंह. २ दैत्य ३ सिंह. ४ हत्ती. ५ कळपाचा स्वामी. ६ प्रेत. ७ दैत्य. ८ लक्ष्मी
 ९ केश १० बत्त. ११ नाश. १२ लक्ष्मी १३ कमळ.

न ये नेत्री दोनीं श्रवाणि न निधे शङ्ख सगळा ।

गळा दाटे प्रेमें त्वरित हरि जो मोह सगळा ॥ १२१ ॥

ग्रन्हाद् याउपरि होउनि सावधान ।

प्रेमें स्तवी त्रि-भुवनेश दया-निधान ॥

“ ब्रह्मादि सात्विक तयां कळशी न देवा ! ।

मी तों ” ह्मणे “ असुर राजस वासुदेवा ! ॥ १२२ ॥

भक्ती करुनि तुज गाय अधोक्षजाला ।

झालासि तूं स्वपद-दायक त्या गजाला ॥

मारुनि नक्र गति दे द्विरदा तयाला ।

याळार्गि मी स्तवितसें वर-दातयाला ॥ १२३ ॥

मुखांतुनि नक्राचिया कुंजरासी । जसें सोडवीलें कृपा-पुंज-रासी ॥

तसें सोडवीलें मला देव-देवा । पिळाच्या करापासुनीं वासुदेवा ” ॥ १२४ ॥

ग्रन्हाद् इत्यादि करी स्तुतीतें । अपीं नृसिंहासि सरस्वतीतें ॥

कृपा तया ऊपरि देव दावी । यानंतरें ते चि गमे वदावी ॥ १२५ ॥

ऐशा स्तुतीनें हरि तुष्ट झाला । बोले कृपेनें असुरात्मजाला ॥

कीं “ बाणितां या निगमागमातें । संतोषलों मी वर माग मातें ” ॥ १२६ ॥

ह्मणे श्रीग्रन्हाद् “ त्रिभुवन चि हें लोभकर जी ।

रैजीं मातें घाली क्षणि म्हणुनि हा शङ्ख वरजी ॥

रैजीं या पायाच्या सुख कवण नाहीं मज हरी ! ।

हरी दुःखें सारीं तव गुण कथा श्रिनरहरी ॥ १२७ ॥

अंतरीं धरुनि पूर्ण रिरिक्षा । पाहतोसि निज *भक्त परीक्षा ॥

अन्यथा स्वभजन भाव न नासी । कां वदे करुण त्या वचनासी ॥ १२८ ॥

स्वामीस जो वेंचिल काग्य बाणी । बाणीज ते भक्ति हि दीनबाणी ॥

बाणी च कां सेवक वेतनाचा । निष्काम तो पंथ पुरातनाचा ॥ १२९ ॥

जशी लौकिकी भक्ति भूखाजनाची । तशी क्षुद्र देवांस हो पूजनाची ॥

न तूं स्वामि तैसा नव्हे भृत्य कामी । वरा अल्प याळार्गि मार्गे न कामी ॥ १३० ॥

म्हणसि माग चि जी कमळावरा ! । त्वरित दे तरि या अमळा वरा ॥

किमपि ही उपजे च न कामना । करिं असें विधिच्यां जनका ! मना ॥ १३१ ॥

मनीं उडवे जेधवां काम कांहीं । तयातें करीं तेज लज्जादिकांहीं ॥

तनू प्राण सर्वैत्रियां कष्ट भारी । जळाला करीं काम हा कैठभारी ॥ १३२ ॥

१ हची. २ रजोगुण. ३ भूळ. ४ रक्षण करण्याची इच्छा (रक्षितुमिच्छा) ५ इच्छा
छ ' भृत्य ' पा० भे०.

सकळ काम मनामधुनो च जी । सुख अपार तयास चि सत्य जी ॥
 वर । चि देशिल जी जरि लौकरी । न उज्जे मनिं काम असें करीं ॥ १३३ ॥
 प्रन्हाद-शब्दे हरि तुष्टला हो । ध्यावा झणे हा चि येथेष्ट लाहो ॥
 लक्ष्मी-पतीचें मन जो हरीतो । बोलि असा त्यास वदे हरी तो ॥ १३४ ॥
 “ कीं बोल हे सत्य न अन्यथा रे ! । मद्रक्ति चित्तांत न अन्य थारे ॥
 ज्याला असें कांहि न पाहिजे तें । त्याचें असें मी मनि पाहिजे तें ॥ १३५ ॥

ऐसें तथापि जित सिंधुचिया च पोळीं ।

पोळी स्वभूमि फळ हें तुझिया कपाळीं ॥

पाळीं तुझी झणुनि सर्व वसुंधरा या ।

राया ! तुजें इतर योग्य न तें धराया ॥ १३६ ॥

एकाहात्तर चौकड्या कालि-कृत-त्रेता-युगीं द्वापरीं ।

हें मन्वंतर काळ एक इतुका जो हेय या ऊपरी ॥

प्रन्हादा ! इतुकीं युग अधिक ही कांहीं तुझ्या शासनीं ।

पृथ्वी सर्व असो म्हणे नरहरी कीं, त्रैस सिंहासनीं ॥ १३७ ॥

आ माजि माझी स्मर हे कृपा कीं । या पूर्वच्या पातक पुण्य पर्फी ॥

उद्दिम दुःखी न सुखी स्पृहा ही ॥ ऐसें असवें तरि निस्पृह्य हीं ॥ १३८ ॥

स्पृहा-द्वेष-त्यागे अनुभोव अहो योग भलता ।

लैता प्रारब्धाची असि च जरि तोडी कुशलता ॥

वंदे प्रन्हादार्ति हरि कुशल भागा समज गा ! ।

जगामध्ये ऐसे तुम्हि सकळ मद्रक्त मज गा ॥ १३९ ॥

जडीं ही चित्रूपा कपट-पट तंतूस मज गा ।

जगामध्ये पाहें हरि-सुर्मन-हारा न भुजगा ॥

जगाया या लोकीं भजन गुण गातो सतत रे ! ।

तरे आचे पायीं जन भव नदी-पार उतरे ॥ १४० ॥

प्रपंचाच्या त्रासे वनि वसति कीं मौन धरिति ।

तरी त्यांची भेटी क्षय भव-भयाचा न करिति ॥

ब्रती या गोष्टीचे बुध असति कीं विष्णु भजनीं ।

जनीं जाणावे ते रवि हरिति अज्ञान रजनी ॥ १४१ ॥

घे भक्ति ही मुक्ति हि भक्त-राया । दे मुक्ति ही अन्य जना तराया ” ॥

प्रन्हाद माथां धरि शासनातें । अंगीकरी तात-नृपसिंहातें ॥ १४२ ॥

१ इच्छा, २ टिके, ३ समुद्र, ४ तीर, ५ रक्षण, ६ पृथ्वी, ७ आर्सेत, ८ परिणाम
 ९ वेळ, १० फूल, ११ रात्र १२ सिंहासन.

नृहरि

स्वपितयास न हो अधर्मा गती । ल
हरि म्हणे “ सुत उयांस असा असे। सुगः
एकवीस निज पूर्यज सारे । उद्धरी सुत
सत्क्रिया करिं तथापि तयाची । म्यां तन
या परी निज कृपा-अवल्लोका । दाखवूनि
तें चि हें चरित लोक तराया । ठेविलें भव-
भुक्ति मुक्ति अशि दाखवि भक्ता । वामनें मन
अर्पिलें करुनि अर्पण बोला । ग्रंथ हा नृहारि-
नृहरि थोर लहान हि दर्पण । प्रभु तयांत करी
इतुकियांत चरित्र समस्त कीं । जनिं धरू सुपुरुष
बोलतो कदाहि अर्पण बोला । ग्रंथ हा नृहरि-दर्पण
वामनें त्रिभुवनीं प्रगटावें । यांत ये रिति च पुण्य ६

समाप्त.

१. नीच. २. बालक. ३. पुनः ४. दृष्टि. ५. आरसा.

नपंडित.

॥लिपाक.

दो सहित ते होते जया काननीं ।
हा सहस्र सम तो दुर्वास आला मुनी ॥
ट बोलिला निज मुखे दे अन्न ऐसें तिला ।
ऐसें चि जाणुनि मनीं तीनें हरी चितिला ॥१॥
रमा-पती यदु-पती गोपी-पती गो-पती ।
दूर दैत्य-भंजन दया प्रार्थोनि घे मत्पती ॥
बुज-पद्मिनी-निशिपती विद्वत्पती वाक्पती ।
धीत हि विव्दळा सुरपती काढीं मला श्रीपती ॥ २ ॥
ये करुणाकरा सुखकरा ये ये कृपासागरा ।
ममथसुंदरा धरधरा विश्वंभरा भूधरा ॥
गोपीजन सागरा गुणवरा ये सर्व अभ्यंतरा ।
माझ्या निज मंदिरा सुखकरा पाळीं मला श्रीधरा ॥३॥
वासि सरोज-नेत्रा ! । कोठें अहेसी वद नंद-पुत्रा ।
स्था मज प्राप्त झाली । तूं आसतां नाथ अनाथ झालीं ॥४॥
तेव्हां सुभाव धनुओढनियां करानें ।
तो विधिला श्रवणि हो करुणा-शरानें ॥
भेदूनि तें स्थळ उरावरि जो निजेला ।
झाली बहू गमनि तांताडे त्या अजाला ॥ ५ ॥
लढूसन सांवरी पडत हो हरी आवरी ।
डे चि धरणीवरी लजुनि खेचरी केसरी ॥
रुपांनु नयनांतरीं तिलक तो हि निद्रा हरी ।
दयांनुधि तया परी त्वरित पावला श्री हरी ॥ ६ ॥
कृष्णे ! आजि मला क्षुधा धडधडी दे अन्न कांहीं तरी ।
बोले द्रौपदि नाहीं कृष्ण बदला पाहें स्वपात्रांतरीं ॥
तेणें निर्मित एक पत्र हरिच्या हस्तावुजीं आपिलें ।
तेणें तृप्त समस्त विश्व अवघे होऊनियां राहिलें ॥ ७ ॥

समाप्त.

राधा-भुजंग.

हरीचा वियोगाग्नि-संताप गाधा । न सोसूनिया आठवी स्वापराधा ॥
 सखी एक दूती प्रिया फार तीची । बहु शाहणी मूर्ति जे भारतीची ॥१॥
 करी तीस काकूळती सारसाक्षी । झणे भेटवीं मर्व संसार-साक्षी ॥
 हरीवीण जाल्ये बहु दीन माये । त्रिलोकीं सये दुःख माझे न माये ॥ २
 सदानंद जो सर्वदा मोदिराशी । तया भेटवीं आजि दाबोदरासी ॥
 त्वरे आणि वो तो सये दीनवारी । जयावीण कोणीच खेदा न वारी ॥३॥
 वियोगाग्नि जाळी मला केशवाचा । न बोलो शके ते सये क्लेश वाचा ॥
 न तें सांगवे दुःख जें काम दे हा । त्वरे आणि वो त्या घन-श्याम देहा ॥३॥
 तनू जाळितां वास येना शशीला । प्रभा तावि तो ये सये नाश शीला ॥
 उरे वीक्षतां जाळ भो विंशळांची । फुलांची तशी माळ भावी गळांची ॥५॥
 दिशा तावितो चंद्रमा आजि दाहा । असा निर्मितो या तनूमाने दाहा ॥
 नव्हे चंद्रमा कोण कोणी वदेना । सुंधा-रश्मि तो या परी ताप देना ॥ ६
 न ये नीरद-श्याम तों मी न जेवीं । नदी शुष्क तीमानि तो मीन जेवी ॥
 तृषा लागली नाथ-ओष्ठामृताची । शरीरासि ज्या वीण निष्ठा मृताची ॥ ७
 सये रुष्ण-उत्कंठित प्राण कंठी । धरुनी बळें काळ निर्वाण कंठी ॥
 झणे भवशाने तुझ्या प्राण वाहे । खरे हें म्हणोनी तिची आण वाहे ॥ ८
 दुडी कोण नःपाद-रंजीव दावी । वृथा अन्यथा गोष्टि कां हो वदावी ॥
 वदे ओचनीं नीर^१ सक्षेस वाहे । अवस्था झणे सांग वो केशवा हे ॥ ९
 अशी राधिका बोलतां दीन वैणी । भरे कंठ शाली पराधीन^२ वैणी ॥
 धरुनी तिला पोटिशीं दूतिका ही । रडे आणि सांगे तिला नीति कांहीं १०
 झणे खेडे खोटी तुम्हां मानिनीची । पुढें तूं तरी बुद्धि ही मांनि नीची ॥
 हरी दुःख त्या नीगे-^३ भोकोदरासी । नको दाखवूं साजणी क्रोध-राशी ॥११॥
 धरी मरस्य-कूर्मादि रूपें दहा हा । तया ही वरी कोप केला अहां हा ॥
 धरी पाठिशीं सागरां मंदरासी । हरी तो चि कीं हा चिदानंद-राशी १२
 जगनाथ जो रुष्ण नागावतारी । स्वये होडनीयां जना नाव तारी ॥
 हरी काम-कोपादिकां साजणां ती^४ । नको कोप त्या तारका साजणासी* १३

१ सरस्वती. २ कमलाक्षी. ३ आनंदपुंज. ४ दैत्यशत्रु. ५ शोभा. ६ निसारा. ७ अ-
 भूत. ८ किरण. ९ मेघ. १० मासा. ११ कमळ. १२ पाणी. १३ शब्द. १४ सदश.
 १५ ह्जां. १६ सुसर. + सहा जणांस (षड्विंशत). * हृदयवन्नभास.

खगेद्रौ अर्होद्रा नुरे जेय दावा । तया दाविशी कोपरूपाग्नि-दावा ॥
 बनामाजि निर्वैर त्या व्याघ्र-गर्ह । कसा क्रोध त्याशीच तूसा अगार्ह ! १४
 तरी क्रोध तूं टाकि वो स्वापराधे । करीना हरी तूजशी कोप राधे ! ॥
 स्वये जातसे मीच आधी वनाते । त्वरे आणिते त्या जगज्जीवनाते ॥ १५ ॥
 हणें दूतिका टाकि या काळजीला । त्वरे आणिते शीघ्र गोपालजीला ॥
 वदानी असे चालिली काननाते । वनीं देखिले त्या मृगांकाननाते ॥ १६ ॥
 शिरीं पाय त्या गोप-कांता-पतीचे । नमूनी वदे केश संताप तीचे ॥
 हणें चूक तीची क्षमा देवराया ! । करूनी पुन्हा पाय हे दे वराया ॥ १७ ॥
 जरी चूक शाली तरी राधिकेला । नव्हे योग्य हा जो तुम्ही औधि केला ॥
 तुतें मी हणों काय हो लोक-पाळा । असे बोल आह्मां स्त्रियांचे कपाळा १८
 वियोगें तुझ्या बजिलें अन्न-पाणी । मुखातें सदा वाहते खिन्न पौंणी ॥
 करे पूर्ण तैरी-पती अर्द्ध जाला । घना दाट त्या ही वरी मूर्खजाला ॥ १९ ॥
 मुखीं सर्वदा गुंतला एक पौंणी । दुजा तैर्जनीनें हरी शोक-पाणी ॥
 तरी काय सांगों तिच्या मी कराची । प्रभा जो धरी तप्त चैमीकराची २०
 सुधे तुल्य पाजोनि दंते-च्छदासी । कशी आजि केली जशी तुच्छ दासी ॥
 नसे पाड जेथें जगत्सामिनीचा । तया काय लेखीं अशा कामिनीचा ॥ २१ ॥
 तथापि स्त्रिया भाग्य-युक्ता सदैवा । भजों तूज ज्या निख मुक्तास देवा ! ॥
 मनीं काम या बायकांचे च पेटे । तुम्हांला न तत्पार्यांचे चपेटे ॥ २२ ॥
 जरी प्रीति हे होय देवा नराशी । तरी नाचवूं जे रिती वानरासी ॥
 क्युक्ती वृथा ये स्थळीं भागिनीची । प्रभा चंचळा जेवि सौंदर्यामिनीची ॥ २२ ॥
 म्हणोनी च टाकोनि सर्वां उपायां । सकामा तरी सेवितों या च पायां ॥
 असे बोल बोलोनियां पाद-पद्मा । धरी मस्तकीं ज्या पदीं निख पद्मा ॥ २४ ॥
 असा प्रार्थुनीयां हृषीकेश वाचे । धरी पाय सप्रेम त्या केशवाचे ॥
 घरा भक्ति-भावे सखा चालवीला । न अन्या नरा सारिला चाळवीला ॥ २५ ॥
 करूनी क्षमा सर्व राधाऽघराशी* । हराया तिची काम-बाधा घरासी ॥
 तिच्या चालिला दूतिका-हस्त हस्ती । धरूनी जसा चालतो मत्त हस्ती ॥ २६ ॥
 प्रतीक्षा करी मंदिरां कंबु-कंठी^{३०} । कुंठी जे युगाहूनियां धोर कंठी ॥
 शुभे सूचती तों अकस्मात तोला । हणें दूतिका आणिते श्री-पतीला ॥ २७ ॥

१७ गह्व. १८ सर्पश्रेष्ठ. १९ वन. २० चंद्रमुख. २१ मनोव्यथा. २२ हात. २३ चंद्र.
 २४ केश. २५ आंगव्या जबळचे बोट. २६ सोने. २७ अमृत. २८ ओठ २९ नीच. ३०
 हिरोब. ३१ बाण. ३२ तडाखा. ३३ वीज. ३४ कमल. ३५ लक्ष्मी. ३६ हृषीकेश = शत्रुघ्न
 + ईश = स्वामी. = जितेंद्रिय. * पापराशि. ३७ शंस. ३८ अत्यल्प काळ.

म्हणे लोचनाचें लवे सैव्य पातें । पाहायासि लोक-जयांच्या नृपातें ॥
 त्वरें आजि भेटेल मांडीस मांडी । म्हणूनी स्फुर भावि उल्हास मांडी ॥ २८
 म्हणे कृष्णजी आजि दृष्टी पडावा । भुजांमाजि माझ्या हरी सांपडावा ॥
 हरीचा रती-संग तो ही घडावा । शुभीं सूचकीं अर्थ हा ऊघडावा ॥ २९
 असा हर्ष मानूनियां गोपदारा । उठे जाय बाहेर तत्काळ दारा ।
 पहाते बहू दूर न्हाळूनि दृष्टी । हणें लाभ आहे मला हा अँदृष्टी ॥ ३०
 अकस्मात तों मूर्ति गोविंदजीची । दिसे पुनता मानि जो नंदजीची ॥
 पहाते प्रिया ती प्रियाचे मुखासी । त्रि-लोक मधें दाटे जाली सुखासी ॥ ३१
 भुजीं कंचुकी फाटताहे तडाडा । करीं कंकणें फूटती ही कडाडा ॥
 पुढें होउनी तत्करांभोर्हेंहातें । उरोजीं धरी गाढ रंभोर हातें ॥ ३२ ॥
 घरामाजि नेऊयियां ये रितीनें । मुकुंदासि आलिंगिलें गाढ तीनें ॥
 वियोगें तुझ्या दीन मी चक्र-पौंणी । म्हणे तों भरे लोचना माजि पौंणी ॥ ३३
 पुशी चक्र-पाणी करे अश्रु तीचे । जया वर्णिती वेद वृंद श्रुतिचे ॥
 करी जो स्वदासाच्या ध्वस्त काळा । जळें कज्जळें तो तिच्या हस्त काळा ३४
 शिरीं वंदितो वेद पैदांनु ज्याचें । पुशी तो तिचे नीरें^३ नेत्रावुर्जाचें ॥
 कुर्चोत्रा वरी विंदु जे कां जळाचे । पुशी येव काळे निळेकाजळाचे ॥ ३५
 हराया तिचे सर्व ते कष्ट भारी । करी मुक्त-नीवी तिला कैर्धे^४ भारी ॥
 धरी सर्व जानूवरी भार तीचा । समारंभ ऐशा रिती त्या रतीचा ॥ ३६
 स्वयें फेडुनी शीघ्र चोळीस तीच्या । कुचात्रां करे शीघ्र चोळी सतीच्या ॥
 उरोजीं रतीं सर्वदा हस्त नाचे । तिचे नीववी सर्व दाह स्तनाचे ॥ ३७ ॥
 कुचात्रां वरी हार मुक्ताफळांचा ॥ रतीं शोभतो श्रीहरीच्या गळांचा ॥
 शिळा गंडकी मूर्ति पुष्पायुधाची । वरी माळ ते शंख-धारा-दुधाची ॥ ३८
 रति-स्वेद शुद्धाभिषेकासि पाणी । करी तेथ निर्माण शंखार्जुन पाणी ॥
 यजी कृष्ण मूर्ति तशी चूचुकांची । रती माजि ही भक्ति दावीत साची ३९
 जया अंघरीं स्पर्श भूतां बराचा । न मूर्तीस या स्पर्श दंतांबराचा ॥
 कटी सूक्ष्म राधा वयें धाकुटी ते । शिळा-भार वाहे उरी संकटी ते ४०
 जगद्व्यापका मन्मथा काय जी तो । स्तन-द्वंद्व-रूपें हरी तो यजीतो ॥
 जर्गां जे स्थळीं द्वंद्व संपुष्ट होता । पहा देव तो ते स्थळीं स्पष्ट होता ॥ ४१
 करी गोपिका-संग-लीला हरी तो । जिणें विश्व-पापावलीला हरीतो ॥
 पदें पावती वर्णितां उंच देही । रते तो व्रज-स्त्री-सरोमांच-देही ॥ ४२ ॥

३९ डावा. ४० नशीब. ४१ कमळ. ४२ हात. ४३ जळ. ४४ नेत्रकमळ. ४५ स्तन.
 ४६ कैठम=शत्रु. ४७ कमळ.

रती काम देहीं समारंभ भारी । रती नार्थ रोमा गुठ्या हो उभरी ॥
 स्मरे क्रीडनां ये रती संग जाला । गम तो चि अष्टादिकां अर्जनाला ॥ ४३ ॥
 नैर्गेचे पदीं घोष एके चि काळा । सुवाये च कीं त्या सुखाचे सुकाळां ॥
 ध्वनी ते सुरांच्या चि वाजंतरांचे । न त्या उत्सवीं नाद वाद्यांतरांचे ॥ ४४ ॥
 नर श्रांत देखोनि पुंभाव-राती । रतज्ञ स्त्रिया भोग-काळां करीती ॥
 लणोनी पिया आपणा सांवरुनी । कगी त्या रतीच्या विलासा वरुनी ॥ ४५ ॥
 जसे वर्णितां काम-शास्त्रीं निबंधीं । यथापूर्व बाधा न सोडुनि बंधीं ॥
 अकस्मात घाली तळीं श्री-पतीनें । वरुनी करी ऊफराट रतीनें ॥ ४६ ॥
 स्थिर ब्रह्म तयें चल स्वैर माया । तिहीं घेतलीं दोन रूपे रमाया ॥
 न हाले हरी त्यावरी गोप-दारा । करी रम्य चांचल्य-लीला उदारा ॥ ४७ ॥
 उडे ऊफराट्या विलासा चि माजी । असे घोष तो मेखळांचा समाजी ॥
 तिच्या उंत्तमांगाहुनी उत्तमांगीं । फुटें वर्षती आणि सर्वोत्तमांगीं ॥ ४८ ॥
 उभारी हरी छत्र मीन-ध्वजांचे । हराचे भये राज्य विध्वस्त ज्याचें ॥
 बहू वर्षले देव देखोनि दृष्टी । पडे ब्रह्म-लोकाहुनी पुष्प-वृष्टी ॥ ४९ ॥
 स्मराचा रथ स्वामि गोपाळ साजे । धर्जी राधिका मीन-नेत्री विगजे ॥
 पत कांसि दृष्टांत तीच्या कुचांचे । वरी बांधिले गुच्छ भारी कचांचे ॥ ५० ॥
 हरी उर्ध्व-रेता ब्रवे गोप-जाया । रमे जो तिचा शोकसंताप जाया ॥
 जयाला न ये भोगआह्लाद-वार्ता । निवे ते च कामाग्ननें जे दवार्ता ॥ ५१ ॥
 रतातीं तिच्या त्या सुखाच्या समुद्रा । पडे वर्णितां मौन्य वाचेस मुद्रा ॥
 सुखीं मग होतां चि आत्मा सतीचा । नुरे स्फूर्ति राती मध्ये ती सतीच्या ॥ ५२ ॥
 निजानंद-सिध्दमधें जेंवि योगी । सुखें मज्जती कल्पनेच्या वियोगी ॥
 गळां हस्त वक्ष-स्थळीं कृष्णजीचा । रतातीं दडे काम तो पूण जीचा ॥ ५३ ॥
 जरी टाळिल्या कामना वामनानें । त्या वर्णिल्या विश्व-नाम मनानें ॥
 जरी निर्गुणाम्ब दे देव तारी । मना आवडे कृष्ण लीला-वतारी ॥ ५४ ॥
 न या तो कथा मन्मथावायकांच्या । जोगोद्वारका द्वारका-नायकांच्या ॥
 सकायां जरी श्रोतयां काम वाटे । तरी चित्त लागे घन-श्याम-वाटे ॥ ५५ ॥
 लणोनी च वर्णीतसे वाचनाची । अशी पैखरी हे चि सेवा मनाची ॥
 अंहो चाळितो जो हृ-रिक्ष वाचा । अन निमिज्ज ग्रथ त्या केशवाचा ॥ ५६ ॥
 कथा वर्णिली हे भुजंग-प्रयाते । असे वर्णिले जेय राधाप्रियाते ॥
 असे नांव राधा-भुजंग प्रबंधीं । हरी कोतनें वर्णनें क्षिपे बंधा ॥ ५७ ॥

समाप्त.

४८ आठ साक्षेक भाव (शरीरज) ४९ दागेना. ५० मस्तक. ५१ कृष्ण-शरीर.
 ५२ नट. ५३ ब्रह्मचारी. ५४ प्रकरण. ५५ सत्वर

अपि च अद्राक्षुरतिदूरत एव ते निरस्तरजस्तपोव्यतिकरतया निमलसत्व-
प्रकाशराशिमिव निष्कलंकशशांकेष्टकासंघसंघाद्वितामिव निरिधनज्वलदविंघनज्वा-
लापरिवर्तीपडितदुग्धसागरोर्मिभिर्निर्मितमिव चिरनिपातघनीभूतशारदाशिरश्वं
चंद्रिकाविकीर्णनीहारसारसाधितमिव त्रैविक्रमचरणाक्रमाविद्धविध्यंडकपालनिरर्ग-
लदलकनंदा निपातधौतामिव विमलभास्वरप्रभावभासितनभोविभागमपास्तलंका-
नुषंगतयेव धूमादिमार्गचक्रमणपंकिलचरणपशुजनानाक्रमणीयमशेषभुवनसर्गाव-
शेषसारैरिव विलक्षणैः शब्दादिभिर्विषयैरुपस्कृतमनुश्रवमयैर्प्राकारैरभ्युदयिकोपा-
सनाभयैर्गोपुरैरात्मोपासनामयीभिः कक्षाभिः प्रणवमयेन चास्थानमंडपेन परिशो-
भितं निजनिजकार्यनिवेदनावसरप्रतीक्षिततत्त्वोकाधिकारिकारितसंमर्दबहिर्द्वार-
वितर्दिताभागमार्गतुङ्गकंधर्वकिन्नराप्सरःसमारब्धतौर्यपूरितप्रथमकक्ष्यमनभिसंधिस-
त्कर्मयोगानिर्मलकर्मादिवृंदपरिक्रमिन् द्वितीयकक्ष्यमातिगहनन्यायसांख्ययोगादिदर्श-
नतत्त्वामर्शनव्यसनकाशीतकणादकपिलपतंजलिप्रमुखविद्धदुहामजल्पकथाघोषघोषि-
ततृतीयकक्ष्यमातिविचित्रतरत्रयीशिखरोपपादितोपासनाभेदवासनासनाभ्युनियूथद-
र्शिताश्वत्युत्पन्नकक्ष्यमातिरहस्यवैश्वानरदहरादिविद्यापरिचयानवद्यमर्होषदार्शितापास-
नाप्रपंचपंचमकक्ष्यमातिदूरविसृष्टदृष्टानुश्रविकविषयामिषीरंसांघपरमहंसावंतसित-
षष्ठकक्ष्यमातिचातुर्यपर्यवस्थापितानुश्रवतात्पर्यपर्यालोचनापनीताविपरीतान्वयशंका-
कलंकनिरंकुशकुशलजनालंकृतसप्तमकक्ष्यप्रसंख्यानपरासंख्यभृङ्गगिरोवासेष्टाधि-
कारिकमुनिमंडलमंडितास्थानमंडपमपदांविपदामगोचरं वाचामनाशसंनयमर्षाचां-
प्रमाणानामगम्यमाचारमात्रशरणैरसाध्यमध्यरैरलभ्यमधिकैरमितयोगोपैकाकैर्दुर्ब-
गाहमाहवसाहसैरसंभावनीयं भवन् ।

स्वाध्यायाध्ययनादृतेन विधिना दृष्ट्यापि नालोकिताः

सभ्यैः प्रत्युत सर्वभोगविमुखैरुत्सारिता दूरतः ॥

नृत्यंतः सुरभुभुवः परमधुस्तत्र व्यथां मानसी

मानंदैकपदोपि धामनि कलाकौशल्यवैफल्यतः ॥ ९ ॥

प्राकारगोपुरविहारवितर्दिकानां

मूलेषु यत्र हरिनीलशिलाविभंगाः ॥

सक्ताश्चिरादिव जयातिर्यगांतधूम-

संतानसंघटितसांद्रमणीविलेपाः ॥ १० ॥

प्रविशंतश्च तमालयं ननु प्रातरागतस्य पूरुहूतान्मनो दिवस्पतेः कतितमः पुरं-
दरो नामायमिति पृच्छ्यमाना दौवारिकैः निर्नेरा बलवल्लजिजरे अपि च ग-

च्छतामंतरेषामालक्ष्यगतिमतिमलीमसामधिगंतव्याधिगमनेन निर्वृताः सर्वतोपि-
महर्षयः कतिचिदतिचिरं कालमहो खलु वयमप्यमीषां सामोप्यसारूप्यसालोक्य-
सिद्धिमाशंसमानाः नानाविधानि तपांसि वृथा चक्रमेति गर्हमाणाः स्वमात्मानं
लज्जितानमरान्भूयोपि लज्जयां चाकिरे ।

अथ भगवानागिरसो देवर्षिभिः परिष्वज्यमानः पदे पदे नारदादिभिः प्रत्यु-
द्गम्यमानः विद्वाद्भिः पतंजालिप्रमुखैराभिवाद्यमानः सिद्धविद्याधरैरानीयमानः स-
चहुमानमासभृत्यैः परमेष्ठिना परिवृतो देवैः परमाश्रयनिर्भरैः प्रकृतिगुणैरिव प-
रस्परयोगविधौ योगपरिणमद्भेदैश्चावर्चमणिभिरुपरंजितमुषयस्तिग्महंसतूलिकातरूप-
कल्पितमहाहोपवर्हमोहसानूशस्यकोमलमावर्जितशमाभोगमंत. करणमिव महायो-
गिनां तांबूलकरं चामरतालवृतकलाचिकाद्युपचारचतुरवरवर्णिनीजनन्यस्तवाम-
हस्तवोष्टिततया व्याकोचाष्टदलात्मिका व्यंजयादेव कलासनतां त्रिभंगिसमुन्नत-
मैलेवर्गितातीमिव सर्वतोभद्रभद्रासनमाधीतष्ठितं समसमयसमुद्भादादिष्महस्रभा-
स्वरैरंकैदुविद्युदनलरूपचतुस्तेजःसमुत्तंभनायेव चतुर्दिक्षु निर्जिहानिस्तेजोभिरवलु-
पंतमिव दिव्यमपि चक्षुर्दिवौकसां संततव्यवहारसंसक्तचतुरागमाक्षरप्रक्षेपायदंतचोद्रे-
कां विनासपरिहृतसंसारशार्ङ्गेरायतापांगारंगदभंगुरकरूपांतरंगमालाभिराचार्या-
भिषेकमादधानैरिव योगिनामभ्यात्माविद्यासु चतुर्भिरिवांतःपुरैर्दयितानां चतसृणाम-
पि श्रुतीनामाननपंकजैरनुगृहंतमभितो महाशयान् मुकुटावलोकनालंबितहंसदशा-
जितेन मृणालवलयेनेव मृदुना शुचिना च सूत्रमयेनोपवीतेन सूचयंतामिव सूत्रा-
त्मतामात्मनःशस्त्रास्त्रविद्याकूपारपारीणक्षत्रियवर्गसर्गनिर्वृततयेव शस्त्रग्रहपरा-
ङ्मुखेन प्रकृत्यादिपृथिव्यंतपंचविंशतितत्त्वपरिवर्तनमात्रमेव व्यापार इति प्रदर्शय-
तेव पाणिना दक्षिणेन परिवर्तयंतमक्षमालिकामहर्मुखेषु प्रथममपामेव स्रष्टव्य-
तामवधार्य धार्यमाणेनेव स्फटिकमयेन कमंडलुना परिष्कृतेतरकर-
पल्लवमसकृदधीताभ्यापितनिखिलनिगमांतसिद्धांतपांथसनकसनंदनादिमहादैशिको-
द्भासितदुर्भेदसंज्ञयल्लेदसंवादजिज्ञासयामुहुर्मुहुर्वलोकयंतमंतिकगतां वाग्देवताभा-
चार्यमाचार्याणामधिगंतव्यमधिगंतव्यानां परमानंदतुंदिलमपि प्रपन्नानुग्रहव्यसनि-
नं समष्टिं भूतग्रामस्य साधारणं पितरमखिललोकस्य विश्रांतिभूमिं विद्याफलानां
विरामपदं वाग्विभूतीनां दूरं दूराशयानामदूरमात्मवेदिनामधिगम्य भगवंतं पि-
सामहमल्यद्भुतसभासभानाथसंदर्शनजडाकृतो वाचस्पतिरपि भगवान् वाग्देवता-
वलोकनसंपन्नभयकंपसंभ्रमस्तांभितवाङ्मुखः क्षणमवाङ्मुखश्च तदीयदिव्यतेजः-
प्रतिहृतदृष्टितया यावदास्ते स्तब्धमिव तावदनुग्रहमप्या दृशा जगन्निधेरागच्छ
वसेत्यमृतासारगिरा च गिरां देव्या निर्व्याजमाप्यायितः समाधाय कथंचिदा-
ंतरं करणमनुस्मरन्प्रणवमावर्तयन् ब्रह्मसूक्तानि तत्तदागमोदितानि प्रागेव न

अपि भक्तभोग प्रणम्य गतश्च सदाभारैः प्रसादादेवदेवस्य प्रारभत किंचि-
देवमभिरुतु ।

अतस्तव्य तर्करनधिगमनीयं क्रतुशतैः
नगसाद्य दानैरनुपसर्णीयं च तपसा ।
भवनं पत्यनं शुचमभिमर्शतः प्रणमनां
कृताया जाताः स्मः पुनरपि कृतार्था पुनरपि ॥ ११ ॥

भनग्राममिमं चतुर्विधमहो निर्माति यल्लाज्या
यच्च व्याकुरूपे निरतरममी सांगाश्चतस्रः श्रुतीः ॥
च तर्प्य कथमीदृगियपगता शक्ता समस्तापि न
श्चातुष्यं भवता भुजेष्वपि मुखेष्वद्य स्वयं पश्यतां ॥ १२ ॥

एति सच ततः सधु वत्त साधु

स्थानं खलु उदागा बृहता वक्त्रं तस्याः पतिर्वृहस्पतिरिति नाम ते निराहुरिति
प्रशस्य प्रभञ्जनं च लक्ष्यते कुतः पाकशासन इति पृच्छति सानुकुं पदं भोजनं भवे
पनरिदमभाषत ।

परिभ्रजानां तीनाश्चिरपरिस्तसास्वभवना-
श्चरतः सादाभ्यामवनिवलये भिक्षव इव ॥
यदा ख्यातुं दुःखं तव सविधमेते परिगता-
स्तदद्य व्यस्मर्षुः पदमिदमुपेता वितिमिर ॥ १३ ॥

अपि च ।

यत्प्रत्यस्तामितप्रपञ्चमखिलव्याहारपारंगतं
प्रत्यग्योतिरनुत्तरं शमधनैरालोच्यमेतादृशैः ॥
तत्संप्रश्रवकथासुधाभरितयोः सेक्तुं भवः कर्णयो-
मिथ्याज्ञानविचेष्टितं नि बलवज्जिह्वेति जिह्वैव नः ॥ १४ ॥

अथाप्यनुयोगाज्ञानिर्वर्तनाय किंचिदावद्यते योसावद्यतो भवतः परिणामश्च
करुणायाः पापपाकश्च शमदोषपरमाणामधितिष्ठते शमवतामप्राप्तं दुर्वासाः
सोपमेव सर्वासां निदानमस्मदापदां ।

अव्याजक्रोपनिधिना मुनिनाऽमुनैव
निर्वासिता सुरपतेः सुरलोकलक्ष्मीः ॥
आसाद्य दानवकुलानि दिवौकसो न-
श्चक्रे पदं रूपणमानवदुर्दशानां ॥ १५ ॥

अपि च । अथ यद्भवतैव कल्पितमभ्यरहविर्जीवनममर्त्यानामपहते तस्मिन्

तदा गच्छत क्षीरसागरं तत्र दर्शयिष्यामो भगवंतमिति षडेन्नासनादुत्थायात-
र्द्धे भगवान् असंभवः ।

अथ कथमप्यमर्त्यपतयः परित्स्थ भयं

गुरुकरुणाविशेषपरिणामकृताभ्युदयाः ॥

अखिलजनुष्मदाशयगुहाशयमप्युदधौ

शयितमिमे समेतु मुदपुंजत शार्ङ्गधरं ॥ २० ॥

किंच ।

पाथे ध्वजं यं गरुडध्वजस्य प्रस्थाय यातो ददृशुर्दिगीशाः ॥

तमेव सद्यस्तदनुग्रहस्य भविष्यतोपि ध्वजमग्रहीषुः ॥ २१ ॥

अवतरन्तश्च ते सल्लोकादनेकसहस्रयोजनमपि पंधानमतिलंघितं गण-
यंतो गव्यूतिमात्रमिव गणयंतो गुणयंतो भाषितानि चतुर्मुखस्य गुरुगाकृष्यमा-
णतयेव क्षटित्युपनिपत्य विश्रम्युः । अविश्रान्तपरिश्रमदभ्रमारुतसंपातविनीतपथि-
कव्यथे जलदपथे अत्राक्षुरापि ते तत्र निद्राणपुराणपुरुषनिद्राभंगमपराधमा-
ज्ञाक्य संत्रासयंतमिव विद्रुमकाण्डेवदंडैरनिवार्यमौखर्यसमूह्लासदुर्ललितानि कल्लो-
लमंडितानि निरिधनज्वलदाब्धिधनज्जालासंबंधाज्जिप्यंदमानामिव वीचिभिश्चिरपरि-
चितक्षीरमेघरसास्वादसुहितचातकपोतसावन्ननिष्ठयूतचचुपुटनिपतदितरमधीरैर्वैशै-
र्बलिर्मेणरीभिरुपशोभितं चिरपरिचितक्षीरमेघमभितोपि सद्यःसमास्वादित
शुध्वदुग्धपूर्णरितगर्भनिर्भरविशदनीरदानिकरसंछात्मतया संपन्नमिव मंडनेन
चिरसंभूततया संभावितपयोविकारजिहीर्षुणा ततस्ततः क्षिप्ताभिरनुजसंभवेन
समूलाभिरौषधीभिरभिशोभितं गोविंदचरणसंदर्शनायातविबुधसंसाद्धिमानहंसानेवि-
च्यमानं सर्वतः पतदापगासहस्रनीरकृताहारलब्धसमिधनबलवदाब्धिधनानलं
सायंप्रातिकोलासपल्लवितकल्लोलजालवेल्लितवेलागिरिशिखरसंचारलब्धदुग्धाभि-
षेकमुहूर्तविमलकृतबन्यद्विपतया परिचिन्वंतमिव चिरादैरावतसर्गचातुरीक्षीरै-
कविधानतयापर्वकालावगाहनप्रसक्तपरमार्षिजनप्रस्तुताघमर्षणसूक्तगोचरक्षीरपदो-
हानूहविचारकोलाहलाभिभूतवीचिघोषतृतीयावतारश्वेततानुचिकीर्षया स्वयमपि
इवेतीभवद्विरिव भगवतः प्राथमिकावतारजातीयैः क्षीराहारपरिणामानिर्मलैर्मलैस्त्व-
कूर्मैः परिक्रान्तं शार्ङ्गधरं ब्रह्ममागच्छेदपि नातु चंद्रशेखरइति संभावनया स-
ज्जीकृतैः कैलासैरिव पयस्तरंगैः परिष्ठैतरंगतैर्गिरिभिरुपशोभितं कालचक्रमिव
कर्कटमीनमकरकरिवतं गंगातीर्थमिव गर्भस्थाने कमठराजितं पाणिनिंसूत्रमिव
परस्मैपदप्रातिपदिकं आत्मतत्त्वमिवानिर्वचनीयगुणप्रपंचं कैलासशिखरमिव शैवं
लक्षणलक्षितद्विजसंखंडमंडितं निदाघभास्करमिव नितांतमुत्तरंगत्वातिभीषणं स-

१ जगन्नायकः । २ पुंजीभूताः ॥

मष्टिमिव क्षीरसागरस्य समवायमिव नैर्मल्यस्य चंद्रकातादिनिर्मलवस्तुवर्गनिर्माण
कौतुकिना विधिना विलाप्य निषिक्तमिव भुवि रजताचलं क्षौमावगुंठनमिव
क्षमायाः पद्मनाभशयनागारपर्यंतकुट्टिममिव स्फटिकशिलाचितमनास्पदं कवि-
गिरामाश्वर्यमाश्वर्याणामार्तिहरं चक्षुषोरानंदनमंतःकरणस्यदुरासदमनाराधित-
नारायणचरणारविदानां दुग्धोदं नाम रत्नाकरं ।

घोणे कापि पुरा पयः कियदापि स्तैन्येन दैन्येन वा
लब्धुं यो बहदीश्वरोपि जगतां जन्माधमं मानुषं ॥
तं विस्मापयितुं तरंगबलयैर्घोषानतंख्यान् सृजन्
नाभूद्गतलसंभृतेन पयसैवावृत्य यो वर्तते ॥ २२ ॥

स्वाक्षा यत्र सुधैव यस्य जठरे साक्षात्स धन्वंतरिः
शेते यत्र समस्तरोगशमनो नाम्नैव देवेऽच्युतः ॥
नास्मिन्दुग्धनिधावपि स्थिरयते नैव स्थिरामासि का-
मंतर्लीनहलाहलोष्मचकितो नाथः स्वयं पायसां ॥ २३ ॥

अपश्यन्नापि मध्यतस्तस्य किंचिदंतीनममपुराणभूदारदंष्ट्रादंडक्षोभितपयः
पूरसमुद्धूतपुंजीकृतमिव फेनमंडलं एकतः प्रतिपर्वनिर्मुच्यमानपंकजनाभशयनो-
रगनिर्मोकराशिमिव कालपरिपाकलब्धमृद्धावनिर्मलं नाविब्रंशमिव वसुंधरादुकूलस्य
कल्पतरुयमंदरावेष्टनक्लेशजनितया मूर्च्छया पतितस्य वासुकेर्जयतो बलभित्तमिव
भोगमंडलप्रतिरूपमंतरीयं ।

स्थानं विश्वसृजोपि तन्निरय इत्याचक्षते यद्दिदो
यद्रत्ना गमनीयमुत्तरमितः कुत्रापि न श्रूयते ॥
आयास्यापि हि साधयति मुनयो यत्नारुरुक्षां परं
तं दृष्ट्वापि पदं हरेः सुरगणास्तस्तंभिरे गाहितुं ॥ २४ ॥

आपि न ।

दध्युर्यावदुपायं ते गंतुं यत्र दिवौकसः ॥
तावभिदध्युरायांतं तत्र देवं पितामहं ॥ २५ ॥

अपश्यन्तत्र तत्र पाकशासनममरान्प्रासादशिखरारोहकुतूहलिनः प्रंगूनिव अम-
ननोरथान्प्रासादविमलया दृष्ट्वाऽनुगृह्य सहागच्छत मयेति संदिशन्तश्चञ्चल
कमल्यसनः ।

गच्छन्नेव ततः सततं गलितजम्भाधिकारैश्चिरा-
दैकांत्यं परमं गतेर्भगवति श्रीवल्लभे दुर्लभं ॥

अस्य किलोपवीतमित्यायामतः साम्यमवधारयंतः पुरा निर्जरा मैर्वापदे मे-
रुधन्वनो वासुकिमादिशान्ति वदन्तिहासिकाः ।

पश्य ज्ञानक्रियेच्छामयमणिमुकुटावद्धमध्यात्मविद्या-

भास्वन्नप्रदीपप्रकरपरिहृतध्वातमंतः समंतात् ॥

गाढ विद्याकपाटं प्रबलशमदमद्वारपालाभिगुप्तं ॥

भक्तिद्वारं मुरारेरिदमिहशरणा गारमौकाररूपं ॥ ३३ ॥

इति प्रबोधितो विधिरीदृशतादृशतानवल्लिख्यैभवमचक्षुर्ग्राह्यमनुश्रवैकश्रवणी-
यमधिगंतुमिव भगवतो रूपमासाद्य चक्षुश्रवस्तनुभाक्षिभिः सहस्राभ्यामनुभवंतमिव
परमातम । शयभागमानामाते वेलश्वासनिश्वासपरंपरासंपादितभोगोपचयायचयत-
या संततमुपपादयंतमिव विलक्षणापूर्वाधोदालाविहारनिवृत्तिमाचार्यं योगविदा-
मादिदेशिकं पदतंत्रस्य संप्रदायप्रवर्तकं शरीरमर्मणां भोगविमुखेषु हृदयेषु
शमधनानां निरंतरावासानिर्बेदादिव गोगिनं कमपि भुवनंतलाकल्पमास्तीर्य त-
ल्पमधिशयानमतिशयानम्र मौलिभिर्महायोगिभिः प्रणामावसरप्रकीर्यमाणेषु कु-
सुमोपहारेषु सौकुमार्यातिशयसंसक्तेः कतिपयैरिव कल्पतरुसुनैश्वरनिर्गतसिद्ध-
सिंधुसंकिरशेषैरिव ततस्ततो लघैर्नखरैर्निर्गलपवर्गदानसंसूचय नियंत्रितेन ध्व-
जेन संसारकांतारसंचारणखिन्नशरीरिणां छायाप्रदानाय समावर्जितेनैव छत्रेण
परिष्कृताभ्यां पादतलाभ्यामलंकुर्वाणमंकतलमादिजनन्योर्लक्ष्मीधरणयोः काटि-
तटावद्धकनकाकुशतभातरंगपरिष्वंगीपंगीकृतवसुमतीकमलाविवेचनाचतुरतत्त-
त्परिचारिकोपचारविपर्यासपरिहासविनोदिनमाविर्भविष्यदसंख्यहिरण्यगर्भाकुरम-
यमणिज्ञातचित्कार्णिकेन प्रतिसर्गावर्तमानप्रकृत्याधिधरण्यतत्त्वकिंजल्कपुंजेन
प्रापितामहेन भुवनानां पांडुरेण सरोरुहेण मंडितनाभिमंडलं निर्मलचिन्मये
वपुषि नित्यानुब्रवितेन मृगमदतिलकेनेव वक्षस्थितायाः श्रियः श्रीवत्नेन इह-
दयादुद्धूते चंद्रमासे स्पर्धया स्वयमपि हृदयाविर्भवता बालसूर्येणैव कीस्तुभेन च
भूषयंतमप्राकृतानि भूषणान्यपराणि दिग्दंतिशुंडादंडैरिव विचित्रकनकांगदकं-
कणाबलंकृतैश्चतुर्भिः भुजैः सूचयंतमिव चतुर्व्यूहतामहर्मुखविकसताम्रपल्लवोष्ठा-
सिनि दंतच्छदे विप्रकीर्णतथा संध्यारागसंमूर्छितचंद्रिकोद्गारानुकारिणा मंदस्मि-
तेन कलिकलुषजलाशयप्रसादनकतकरेणुभिः कैवल्यलक्ष्मीस्वयंवरदामभिरिव
कलितनानावर्णविन्यासपेशलैः परिवहत्करुणासारसंपातशीतलशीतलैः कटाक्षै-
रप्यनुगृह्णंतमनन्यशरणामहामुनीन्कार्णवेष्टनिकमुत्तारविंदकामनीयाकावलोकावि-
स्मयमानकमलावितिर्णचुंबनासक्ततांबूलरागसंपद्विडंबिना पद्मरागतिलकेन परि-
ष्कृतकपोलबलपमतिर्निर्मलकणामंडलोदरप्रतिबिंबितैरहिराजकणामाणिगणैरिव कि-
रीटरत्नैरजितमहोपबर्हमतिनयभारभंगुरैरनन्यार्पितदृष्टिसभिराकृतमद्विरायुधैः पं-

चाभिरभितोपि यथोचितमसिध्यमानमनुपमेयं प्राकृतैर्भाविप्रमेयमनुत्तरपदोद्गोहण-
 पंगुभिरर्वाचनैः प्रमाणैरक्षोभ्यविज्ञानसागरमक्षयं महानंदशेषधिमतिदुर्लभमश्रुतानु-
 श्रवैर्भोमासितोपानिषदाशयैरनध्यासितानिदिध्यासनपथैरक्षालितकर्माशयैरनुष्ठं-
 नाविद्यकपर्वपंचकैरनायासलभ्यमतिदृढावलंबितगुरुचरणैरपायोपायवृत्तिपराङ्मु-
 खैरप्रकंप्यावेशाससंपदवष्टंभराशिभिरात्मारपणतत्त्वबोदिभिर्महाभौगैरसाधारणषाड्-
 गुण्यमखिललोकशरण्यमालक्ष्य सर्वप्रमाणपरायणं भगवंतं नारायणमसकृत्प्रणि-
 पतन्मसकृदुत्थाय बध्नन् शिरस्यंजलिमसकृदावर्तयन्प्रणवमसकृदनुस्मरन्परतत्त्व-
 मश्रुपूर्णे लोचनैरविरलपुरुष्काकितैरंगकैरानंदगद्गदैश्च वचोभिरित्यमस्तावत् ।

क्षन्तारं सकलागसां जडधियां यन्तारमन्तस्तमो-

हंतारं जगतामनुत्तरपराहंतांकितोरस्थलं ।।

उद्यत्कौस्तुभशोभमुत्पलवनीसच्छायमच्छायत-

स्निग्धापांगतरंगमैक्षिणि परं ब्रह्माच्युतं शाश्वतं ॥ ३४ ॥

किं तर्करतिवक्त्रैः किं फलमतिबृंहणैर्विविधैः ॥

अत्रौक्षिषि श्रुतीनामाशयमहिराजभोगशय्यायां ॥ ३५ ॥

अहो धन्योस्मि धन्योस्मि ।

एकं जगद्विभूति त्रिधामनिहितं चतुर्व्यूहं ॥

पंचायुधं प्रपद्ये षड्गुणसंपन्नमशरणः शरणं ॥ ३६ ॥

इति । अत्रातरे वाचस्पतिं पुरस्कृत्य वासवमुखा बर्हिर्मुखाः प्रविकीर्य
पुष्पांजलीं-प्रणिपत्य दूरतः शतक्रान्तं समुत्थाप्य शिरसि संघट्टितांजलयो विस्मय-
स्तंभिताः स्तंभवदासांचक्रिरे ।

तुष्टुषतोस्य बहुधा सुरदेशिकस्य

दिव्याद्भुतानि चरितानि परस्य धाम्नः ॥

स्तब्धा सती श्वशुरदर्शनसाध्वसेन

वाणी न वक्तृकुहराद्वहिराविरासीत् ॥ ३७ ॥

ततः प्रसादविमलपद्मनाभकटाक्षपरिक्षेपविदितैंगितया पादमूलनिविष्टया
तस्य भगवत्या पद्महस्तया निसर्गमधुरैरपि निर्भरवात्सल्यसुधासारमधुरतरैरक्षरै-
र्वन्तश्चिरादागतोत्ति कुशलेन वर्तते का इमाः प्रजाः कादिशीका इव लक्ष्यन्त
इत्यनुगम्यामनो विधिर्वन्तरानन्दतुन्दिलः प्रणम्य शतशः परां देवतामिदमात्रभाषे ।

जय जय जगदंब जांबूनदांभोजकोशप्रभे

जय जय कमलाक्षवक्षस्थलीनर्महर्म्यप्रिये ॥

जय जय कृष्णकटाक्षप्रतीक्षस्त्रिलोकेश्वरे

जय जय जनिमांगलश्राणुवर्गापवर्गप्रदे ॥ ३८ ॥

वत्सेति. प्रवहत्सुधारसपरिष्वक्तं यदा मंत्रितं
 दृष्टं यच्च दयातरंगशिशिरोत्संगैरपांगैस्त्वया ॥
 तस्मादस्म्यधुना विशिष्य कुशली धन्याश्च देवा इमे
 विज्ञाप्यन्तु कथं हरौ किमथवा तस्यादिरादिश्यतां ॥ ३९ ॥
 इति यावत्प्रार्थयते कमलां कमलासनस्तावद्रोविंद एव स्वयमित्थमनुजगृहे ।

स्रष्टासि तात जगतोस्य चराचरोसि
 संधारयस्यथ मुखैश्चतुरोपि वेदान् ॥
 तेनासि लोकदयितो दयितो ममापि
 तद् ब्रूहि कं सफलयामि मनोरथं ते ॥ ४० ॥
 कसृजं विश्वसृजः कतिचित्स्रक्षयामि कति सृजाम्यधुना ॥
 भवति परभक्तिशालिनी भवतीव न मे कचित्कृष्णा ॥ ४१ ॥
 इति मधुरां गिरमिदिरापतेः पिवन्नष्टभिः कर्णैः पितामहस्तादात्तिकमहाहर्षसं-
 भ्रमादुपरतवक्तव्यः कथंचिदिदमाचचक्षे ।

स्वप्नोन्मादावपि हि सृजतो नाथ वस्तूनि मिथ्या
 संधारयते ननु च मनुजैरप्यमी वेदवादाः ॥
 पापः श्रेयः किमहमियताप्रापमेवानयातु
 स्वामिन् दृष्ट्वा तव शिशिरया मंगलं मंगलानां ॥ ४२ ॥

आषै च ।

मनोरथानामपि यो मनोरथः
 सुदुर्लभानामपि यत्सुदुर्लभं ॥
 तदेव लब्धं तव पादपंकजं
 कदर्थनान्येव कदर्थनान्यतः ॥ ४३ ॥

आषै च ।

के देवाः के दनुजाः किं जगदेवेदमंततः कोऽहं ॥
 परिहृत्य विमोहमिमं पालय दासोस्मि दासोस्मि ॥ ४४ ॥

इति कटाक्षपातेन कमलायाः परिग्रहेण च भगवतः प्रतिबुध्य तत्त्वमुदासीने
 पद्मसंभवे प्रपंचपांचालिकानटनसूत्रधारः परमपुरुषः सर्वपथीनया महामा-
 यया तमाच्छादयन् कर्तव्यमस्योपादिदेश सत्यमेवं भवानाह कदर्थनान्येव
 कदर्थनानीति अलमवेद्वाग्रतः स्थितिरस्माकमवाहितो गृहाणेदमादिश्य च सर्वा-
 नमरान् ।

संधानं कुरुतासुरैः प्रथमतो मंथानमुर्वीधरं
 कृत्वा मेदरमर्णवे क्षिपत तैर्यूयं समेतास्ततः ॥

बद्ध्वा वातुकिनाथ मंथत ततः संपत्स्यते या सुधा
तामास्वाद्य गमिष्यश्वाप्यमरतां यूयं न वः शत्रवः ॥ ४५ ॥
परंतु भक्ता तव दुष्परिहरः प्रत्यहः परिहरिष्यते च स प्रतादादेवदेव
तद्व्याप्रभृति किंशिष्यावर्लब्ध्वमविकारमणं शरणागति ।

जानाम्यहमुमाकांतं जानासि, त्वं च यद्विरा ॥
 जानंति किमिमे मूढास्तत्तत्पगनुशिष्यतां ॥ ४६ ॥
 इति परमुपदेशं देशिको देशिकानां
 निरूपधि करुणाब्धिर्विर्जरेभ्यो वितोर्य ॥
 स्वयमपि हृदि गाढं चितपरिनिदुच्चूडं
 मिषति कमलपीठे पद्मनाभस्तिरोभूत् ॥ ४७ ॥

अथ यथोपदेशमदिरापतरोदिश्यादेष्ट्यमंतर्हिते पितामहे पूर्णमनोरथ
दिवौकसः पुरहराराधनकौतूहलेन पुनरासेदुरुपयकां परमानन्दमयरां मेदरात्रेः ।
इति श्रीमद्भ० श्रीमन्नीलकण्ठदीक्षितेन विरचिते चंपूकाव्ये द्वितीयोऽध्यासः ।

उपासीना नानाविधिभिरुपहारिश्च विधिभिः
शरण्यं लोकानां शशधरकलौत्तंसममराः ॥
मृषा संधिस्तंतः प्रकृतिकुटिलैर्दानवगणै-
र्विरिचस्यादेशादवृणुत गुहं दूखविचया ॥ १ ॥
परायणं नः परमं भवान्यतो
गुरुः पुरोधाः सशिवश्च दैवतं॥
अतो बयं तावदनग्यसाधना
वृणीमहे त्वामवमेपि कर्मणि॥२॥

इति प्रार्थितो देवैरिदमुवाच वाचस्पतिः॥
नैतावदभिधातव्यं न हि किञ्चिदवमं नाम कर्मास्ति राजोपजीविनः॥
तत्तस्य कीर्तिदं कर्म तदलभ्यं तदपिप्तं ॥
राजानः पुरुषो यत्र राजकीयं नियुजते ॥ ३ ॥
परंतु किञ्चिदत्र विवेक्तव्यं । तथाहि
अनालोच्य निजां शक्तिमद्वृत्त्या कार्यसाधनं ॥
औत्सुक्यादेव गाहते मंदा मज्जति चातलं ॥ ४ ॥

संधिर्नाम ऋजूपायः साधुष्वेवायमापद्यते न पृथग्जनेषु दूरे पुनर्दुरहंकारे दू-
तेषु दानवेषु किंच दूतवाङ्मुखकौशलसाधनीयोमर्थः कथं नाम दूतश्च-

मण्डसहमानेषु घटते श्रूयतएव हि वैश्रवणेन प्रहितो दूतः सद्य एव समापितः सद-
सि लंकापतेरपि च प्रवृत्ताः समरकर्मणि भक्तोद्यमाः सर्वतोपि संधित्संतो दूर-
दर्शिनो लब्धुं कथंचिदपि लिप्सितं नतु लब्धमपि नाशयितुं पश्यत ।

स्थानाच्चावयितुं क्षणात्पुनरपि स्थानेभिषक्तुं च वा

शक्ताः केलिकथांतरेष्वपि भवंत्यर्धोद्धता यद्गिरः ॥

ॐऽमी सर्वसुनिर्वृतादनुभवः संधाय किं धावता

भिक्षार्थं परितोधुना मघवता संपादयंतीप्सितं ॥ ५ ॥

गौरश्वः करिणः स्त्रियो मणिगणाः शस्त्राणि वस्त्राणि वा

यानि प्राभृतयेम तान्यपत्तताम्याक्रम्य तैरेव नः ॥

तद्विक्तेन करेण रिक्ततरया वाचापि चाहं कथं

शक्तः स्यादनुजेश्वरान्वशयितुं संद्रष्टुमप्यंतनः ॥ ६ ॥

इति युक्तियुक्तमुपपाद्य विरमति देवगुरौ । विहस्तेषु च समस्तेषु दैवतेषु कृत-
मुखः स्वयं शतमुखः किंचिदिदमाचक्षे । भगवन्नेवमेवैतद्वदभिहितं भवता कितु ।

निःसंख्यस्फुरदुत्तरोत्तरचमत्कारासु धारासु ते

वाचामक्षरमक्षरं त्रिजगतीवाग्वर्षसर्वकषं ॥

श्रोतुं लालयितुं पुनः प्रतिसमाधातुं च वा किंचिद-

प्यर्वाचः कइमे वयं यदि परं देवः स वाचांनिधिः ॥ ७ ॥

परं त्वेकमिदमेवमनुस्मरामि । आदिष्टं यदध्यक्षमेव नः समस्तानां
संधानं कुरुतासुरैरिति शार्ङ्गधन्विना परमेष्ठिने यदपि च तेन तुभ्यं ।

शिष्टं यदत्र दुष्टं वा न विवेक्तुं क्षमामहे ॥

स जानीते स जानीते त्वं जानीषे तदंततः ॥ ८ ॥

इति ।

अनितरशरणत्वमात्मनस्तद्

दृढमुपपादयताथ देवभर्त्रा ॥

प्रतिहतवचनो गुरुः सुराणां

प्रकटयितुं धियमात्मनः प्रतस्थे ॥ ९ ॥

स गच्छन्नेव पथि सर्वं करणीयमवधारयामास ।

अयं कालो बुद्धेरयमवसरश्चाटुवचसा-

मियं वेला युक्ता दिशि दिशि पशः संघटयितुं ॥

असावद्यर्धो नः सुकृतमुपचेतुं महदिति

व्यवस्यन् प्राप प्रागसुरगुरुमाखंडलगुरुः ॥ १० ॥

ततश्च तमतर्कितोपनतविनयमाभिगम्य सहशिष्यैरभ्यर्च्य विधिवदुर्ध्वादिभिः

सपर्याभिरासयन् महाति मणिविष्टरे भार्गवः स्वयमासीनः तदनुज्ञया सविनयमिद-
माचक्षे । अद्य मे सफलं जीवितं अद्य हुतं विधिवदग्नेषु अद्य दत्तमतिथि-
ष्वभ्यागतेषु अद्याधीतमागमेषु सरहस्येषु अद्याराधिता गुरवः अद्य फलितो
गृहस्थाश्रमः किं बहुना अद्यायमन्वयः प्रतिष्ठितो भृगोः यदनुस्मिन्निवृत्तं मनोरथै-
रनवाप्यं तपोभिरपि आशासनीयं गृहमेधितामासादितमनायासेन मया । स्व-
यमागमनं भवतोऽधुना इत्युदाहरति भार्गवे पुनरिदमुवाच बृहस्पतिः ।

पुत्रावुभौ प्रथमजौ भृगुरंगिराश्च
ख्यातौ कुले शमवतो ननु पद्मयोनेः ॥
तद्भार्गवस्य कुलमांगिरसः प्रपन्न-
श्वित्रीयते किमिह सोदरसंप्रयोगे ॥ ११ ॥

अपि च ।

निष्ठामाश्रमधर्मपालनविधौ नित्याभियोगं शिवे
शक्तिं कर्तुमकर्तुमन्यथयितुं तंत्रेषु राज्ञामपि ॥
श्रावं श्रावमनुक्षणोचिततया प्रीत्याहमस्यागतो
यत्संभवं दीक्षणां हृदये तत्रावयोः साक्षिणी ॥ १२ ॥

इत्यभिदधानो गुरुर्लमतिवात्सल्यादातिलालनेनेत्यभिधाय विसृज्य सामाजि-
कान् विविक्ते पृष्टः कविना समागमनकारणमुदाजहारेदमुपपत्तिगर्भया गिरा ।
आवेदनीयं किमखिलवेदिषु भवादृशेषु । तथाहि ।

जानीषे जगदेव तावदखिलं स्वप्नेद्रजालोपमं
जानीषे ह्यधिकारदुर्विलसितं संसारमप्यावयोः ॥
जानीषे भगवत्परिग्रहपरीणामं सुपर्वस्वपि
व्यापर्वव्यमितोस्ति यत्तदपि ते नापेक्षते मद्भिरं ॥ १३ ॥

अपि च ।

येनादिश्यत वेधसा जनिमता मद्रोहतो जीवनं
तेनैव त्वयि दुर्धियां दनुभवामादिष्टमाचार्यकं ॥
अस्मिन्किं करणीयमर्थगहने मीमांसकैर्मादृशैः
शक्तस्त्वं त्वनुवर्तितुं तदपि खल्वाकाशवद्वर्तितुं ॥ १४ ॥

तत्कर्तुं च देकीकृत्य देवासुरान् एकांतशीलाभ्यामावाभ्यामासितव्यमिति व-
क्तुकामोहमागतोस्मीत्यभिहितो गुरुणा यथार्थमेव तदालोचयन् कविरिदमावभाषे ।
भगवन्नेवेमवैतत् ।

जानाम्येव यदाह पद्मनिलयो यच्चाह विश्वं भरो
यच्चास्ते हृदि ते यथा किल तदप्यग्रे विवर्तिष्यते ॥

कस्त्वं संघटनेति को विघटनेस्म्याकृष्य विश्वात्मना

योक्ष्यते न चिरेण चेह तृणवद्धातेन देवासुराः ॥ १५ ॥

तदस्तु यथा तथा वा संमुखीकरिष्यामि दान्वान् संभाषयिष्यामि च भवंतं
ततो यथामनोरथमभिधीयतामित्युपच्छंश समानीय बलेः सभां सभाजयन् वि-
बिधैरुपचारैः संलापयामास वासवगुरुं भगवन् दिष्टयासि दृष्टश्चिराय किमागभन-
कारणं किं कुशली मे भ्राता पुरंदरः सक्तिं करोति किमावसति नामापि तस्य
न संशृणुमस्तदाप्रभृति इत्यनुर्युजाने बलौ सोऽप्राप्तमाददे गिरमांगिरसः।

देयं यस्य सदेवमर्त्यभुजगं विध्यंडमेवाखिलं

पात्रं यस्य जगन्निधिः स भगवान् देवः सरोजेक्षणः ॥

शिष्यो भूतपतेरसौ कुलगुरुर्हस्योऽज्ञा भागवः

कीर्तिर्दानवराज सा भगवतः कारां न पारे गिरां ॥ १॥

तदभिगम्यापि सुदूरमालोकितव्यः पुण्यश्लोको द्रुतमियागतोऽस्मि भ्रातुरपि ते
वृत्तांतमावेदयामि ।

यस्यैवं भूर्भुवस्वर्भुवनपरिवृद्धो वर्तसे पूर्वजस्वं

दुर्दातध्वांतभानुः स भवति भगवानेव यस्यानुजन्मः ॥

संप्राप्तो यः शरण्यं त्रिभिरपि करणैर्देवदेवं त्रिनेत्रं

प्रष्टव्यं तस्य कस्मिन्कुशलमकुशलं तस्य जिष्णोः कुतः स्यात् ॥ १७ ॥

स यदैव सगररंगमारुह्यो योद्धुकामोऽवतस्थे तदैव तमशरीरिण्या गिरा निवर्त-
यन्नाहवात् निर्माष्टुं मुनिशापमालिन्त्यमभ्युदयेन च नियोक्तुमधिकेन परमे तपसि
परमेश्वरो नियुजते ।

यः शक्यो न दृशापि गोचरयितुं सत्त्वैस्तमोगीर्धभि-

र्यत्र ब्रह्म सनातनं गिरिजया स्वैरं परिकीडते ॥

अध्याहृत्य तमेव मंदरमनुध्यायन्य आस्ते शिवं

कस्तं ईक्ष्यति नः प्रवेक्ष्यति कथं देवोपि वा दानवः ॥ १८ ॥

प्रवृत्तः प्रथमो गुरुर्भगवतस्तत्त्वेषु लक्ष्मीपते-

व्यातिने च विरोचनं कमलभूर्ध्यात्मविद्यानिधिं ॥

आणः पारिषदाग्रणीः पशुपतेस्त्वं तु प्रवेकः सतां

सिद्धानामपि योगिनामशृणुवं नैत्रं कुलं निर्मलं ॥ १९ ॥

तदत्र महाकुलप्रसूतस्य भवतो मन्दनुशिष्टस्य किमावेदनीयमन्यैः स्वयमेव
महाभागः स्वरूपं पर्दोलोचयतु कार्यस्य ।

ददति च वरं दत्त्वा सद्यस्तदन्यथायंति च

द्रुहिणहरगोविदा दैवेष्विति स्फुटमेव वः ॥

तैमानः संददर्श मंदरमेय संततशिवध्याननिर्भूतकल्मषान् शिवार्चनव्रतिनः
शिवार्पितप्राणान् शिवनामकीर्तितपवित्रितमुखान् शिवकथापरायणान्
शिवाहंभावभावितान् शिवाद्वैतवादकोविदान् भस्मादिग्धतनूरुहान् भासितात्रि-
पुंड्रमंडितपंचाष्टादिस्थानमनोहरान् प्रालंबिजटावल्यावलंबितशकुनकुलनादश-
कुनावेदितसन्निहितशांभवप्रसादान् शुद्धाध्ववर्तिनो विज्ञानिकपालानिव सुनासी-
रमुखान् ।

आख्याय निखिलवृत्तमाशयं च विरोधिनां ॥

आदितेयान्स दैतेयैः संघातुं समनीनहत ॥ २८ ॥

ततो महता बलेन महता सन्नाहेन महता चावधानेन संघातुमागताः
सर्वेपि दानवाः प्रकृतिकुटिला अपि परिणततपोविशेषपरिक्षीणकल्मषतया दुर्द-
र्शान् मध्यान्हभास्करानिव दुरासदान् युगांतपावकानिव वस्त्रभण्डीयान् विश्व-
सृजमिव पुनः पुनर्दशनीयान् पुर्णसुधाकरानिव संलक्ष्य गीर्वाणान् संत्यज्य
दुर्विशंकितानि प्रतिषिध्यानुयात्रिकान् परिज्य शस्त्राणि निर्मलेन मनसा
निरंतरं परिरंभे संक्रंदनोपि यथान्यायं समागम्य दानवैरभिद्राव्य पुरोधसं
भार्गवमनुमतो वाचस्पतिना किरन्निव सुधारसं किंचिदिदमाचचक्षे ।

साफल्यं तपसामिदं सुमहता साफल्यमक्षणामिदं

साफल्यं पितुराशिषामिदमिदं साफल्यमस्यायुषः ॥

श्रीमत्काश्यपपादतातचरणस्थानोदितैर्भ्रातृभि-

र्ज्यायोर्भिर्यदहं विरोचनमुखैर्वीत्सल्यपात्रीकृतः ॥ २९ ॥

अपि च ।

आराध्या ननु यूयमेव गुरवस्त्रैलोक्यराज्यार्पणा-

दाराध्या गुरुभार्गवप्रभृतयो ब्रम्हर्षयः शक्तितः ॥

किं कर्तव्यमितोपि केवलमहं शांतिस्मि शांतिस्मि च

प्राप्तुं तत्परमामृतं यदि भवत्याज्ञा यतिष्ये सुखं ॥ ३० ॥

इति वदंतं भ्रातरमिन्द्रमाहुरसुरेश्वराः । मैवमाखंडल मैवं ।

त्वमसि शतक्रतुस्त्वमसि नीतिपथे कुशल-

स्त्वमसि कृपास्पदं भगवतः प्रमथाधिपतेः ॥

अपि खलु बालकेन भवता भवता मघवन्

निखिलमनाकुलं कुलमिदं प्रतितिष्ठति नः ॥ ३१ ॥

व्यापृते च त्वयि तपसि राज्यमिदं व्याकुलीभवेदिति संलक्ष्यतेस्माभिरनिपु-
कैरपि साध्यमेवानुचित्य भवतः ।

एकेन विधृतं राज्यमियंतो भवता वयं ॥

Apārakṣhānubhūti, is a work ascribed to Sankarāchārya, and the other is a *Rāmāyana* by the famous Marathi poet Moropant which is curious as showing, among other things, the same verbal ingenuities as those which mark his Marathi poetry. This work has not yet been completed.

Upon the whole, we trust we have said enough to show that this publication is a very meritorious one, and deserving of the patronage of all who take an interest in Sanskrit and Marathi literature and in the history of India—especially the history of the Marathas. It is at present conducted on a scale smaller than is required by the nature of the subjects it deals with. At the present rate, it will take years before even a fairly large number of *Bakhars* can be published. And the same thing may be said of the large mass of Marathi literature which still remains unprinted. As to Sanskrit, the call for such work is not urgent, because there are many other agencies at work directed to the publication of old Sanskrit pieces. But as regards the other two departments, the publication before us is almost the only one in the field. A few years delay, and we fear there will be no harvest to reap at all.

We have been informed, that the only difficulty in the way of enlarging the size of the present publication is the vulgar one—money. We trust that the public will patronize the work so as to get rid of this difficulty, and we shall be glad if our notice serves to introduce the publication to the knowledge of a larger circle of readers than it commands at present.

E. T. Telang.

सूचना.

(१) सन १८७८ सालचे १२ अंकांच्या प्रती ज्यास पाहिजे असतील त्यांनी ५ रु० ५ आणे व सन १८७९ सालचे १२ अंकांच्या प्रती ज्यास पाहिजे असतील त्यांनी ५ रु० ५ आणे आम्हांकडे पाठविले असतां गांजकडे २५ मार्च १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय २५ मार्च १८७८ सालचा अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंका २५ रु० ५ आणे पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) बर्गणीखालीलिलिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांकडे रा० रा० श्रीवर गणेश जिन्सीवाले एम्. ए., प्रोफेसर, बुइलसन् कालेज

,, ,, शिवराय परशुराम भिडे एम्. ए.

,, ,, लक्ष्मणाजी मोरेश्वर, डिस्ट्रिक्ट जज हापीत...

,, ,, काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., हायस्कूल...

,, ,, सावळाराम बाधव निसवत सायेर

,, ,, वामन दाजी ओक, सिटीस्कूल

(३) हे पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावे म्हणून या पुस्तकाचे प्रमाणे येणेप्रमाणे ठेविली आहे. एन।

वर्षास आगाऊ ४ रु० ५ आणे

,, मागाहून ५ रु० ५ आणे

आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांची असावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणे शक्य असतां तीं आम्हांकडे पाठविलीं असतां तीं व रुपयास ४०६ प्रमाणे वर्तविलीं जातील. फुटकळ अंकास (पाठविण्याची सबड असल्यास)

(४) आमच्या मुद्रागारांतलेरीज दुसरे ठिकाणीं पैसां ठेवल्यास ते आम्हांस पौचण्याकडलची जबाबदारी आम्हांकडे नाहीं.

(५) या पुस्तका संबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार पाठविणे तो काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर, बंगला, भद्राशिव पेठ, पुणे. या पत्त्यावर ठेवावा.